

İslam
CİLT I **ve**
Yorum
V



İNÖNÜ
ÜNİVERSİTESİ
YAYINEVİ

İSLAM VE YORUM V

I. CİLT

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN





İnönü Üniversitesi Yayınları: 106

İSLAM VE YORUM V

I. CİLT

Yayına Hazırlayan
Prof. Dr. Fikret KARAMAN

Editörler
Doç. Dr. Harun BEKİROĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Serkan DEMİR
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ÖZTÜRK
Arş. Gör. Muhammed Nur Ali TABANLI

ISBN
978-605-7853-72-1 (3.c)
978-605-7853-55-4 (Tk)

Sertifika No
49391

İsteme Adresi
İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
44280 Kampüs / MALATYA
Telefon: (0422) 377 49 97
e-posta: ilahiyat@inonu.edu.tr

Adres
Merkez Kampüs, 44280 Battalgazi MALATYA
0422 377 32 24 e-posta: yayinevi@inonu.edu.tr

Baskı
İnönü Üniversitesi Matbaası MALATYA
Eylül 2021

© Bu kitabın yayım hakkı İnönü Üniversitesi İlahiyat Fakültesine aittir. 5846, 2936 sayılı Fikir ve Sanat Eserleri Yasası gereği herhangi bir bölümü, resmi veya yazısı, yazarların, yayımcısının yazılı izni alınmadan tekrarlanamaz, basılamaz, kopyası çıkarılamaz, fotokopisi alınamaz, hiçbir biçimde, hiçbir yolla çoğaltılamaz ve dağıtılamaz. Yazıların ve görsellerin yasal sorumluluğu yazarlara aittir.

İÇİNDEKİLER

TAKDİM	VII
ÖNSÖZ	IX
EDİTÖRLER ÖNSÖZÜ	XI

GİRİŞ

DİN VE DİJİTALLEŞME ÜZERİNE BAZI MÜLÂHAZALAR	1
--	---

1. BÖLÜM

KUR'AN YORUMUNDA DİJİTALLEŞME VE DİJİTAL ARAÇLAR

SANAL ÂLEMDE İNSANIN BİREYSEL VE TOPLUMSAL YÖNÜNE KATKIDA KUR'AN'IN AHLAKİ İLKELERİNİN ROLÜ

Dr. Arş. Gör. Hatice Merve ÇALIŞKAN BAŞER	29
---	----

DİJİTAL PLATFORMLARDA KUR'ÂN YORUMLARI VE ETİĞİ

Dr. Öğr. Üyesi Muhammed Bahaeddin YÜKSEL	57
--	----

DİJİTAL PLATFORMLARDA KUR'AN HAKKINDA ÖNE SÜRÜLEN İDDİALAR -ATEİST WEB SİTELERİ ÖZELİNDE BİR ARAŞTIRMA-

Dr. Öğr. Üyesi Ayşe Betül ORUÇ	85
--------------------------------------	----

MÜLTEKA EHLİ'T-TEFŚİR ÖZELİNDE İNTERNET FORUM SAYFALARINDA KLASİK TEFŚİR KAYNAKLARININ ELEŞTİRİSİ

Doç. Dr. Harun ABACI	111
----------------------------	-----

TEMEL İSLAM BİLİMLERİ ARAŞTIRMALARINDA DİJİTAL KÜTÜPHANELERİN ROLÜ (KURAMER PRO KÜTÜPHANE PROGRAMI ÖRNEĞİ)

Dr. Öğr. Üyesi Orhan GÜVEL	133
----------------------------------	-----

DİJİTALLEŞME VE KUR'ANCILIK EKOLÜ

Dr. Öğr. Üyesi Ahmet YAZICI	157
-----------------------------------	-----

DİJİTAL DÜNYADA DİN İLE YAŞAMANIN İMKÂNI ÜZERİNE

Arş. Gör. Şule Yüksel ARICI	179
-----------------------------------	-----

DİJİTAL EGEMENLİK, DEĞER KRİZİ VE DİN

Arş. Gör. Güven AĞIRKAYA	203
--------------------------------	-----

2. BÖLÜM

HADİSLERİN ANLAŞILMASINDA VE YORUMLANMASINDA DİJİTALLEŞMENİN ETKİSİ

İSLÂMİN TEBLİĞİNDE VE PEYGAMBERİN TANITILMASINDA DİJİTAL DÜNYADAN İSTİFADE EDİLMESİNİN ÖNEMİ VE GEREKLİLİĞİ	
Prof. Dr. Saffet SANCAKLI	233
DİJİTAL ÇAĞDA GENÇLİĞİNİN KARŞILAŞTIĞI İNTERNET KAYNAKLI PROBLEMLERİN SÜNNET-İ NEBEVİYYE İLKELERİ ÇERÇEVESİNDE DEĞERLENDİRİLMESİ	
Prof. Dr. İbrahim KUTLUAY	265
KÜLTÜR VE DEĞİŞİM BAĞLAMINDA HADİS VE DİJİTALLEŞME	
Dr. Öğr. Üyesi Selahattin AYDEMİR	291
İNSANLARIN SOSYAL İLETİŞİM ARAÇLARINDA PAYLAŞILAN HADİSLERE KARŞI TUTUMU	
Dr. Öğr. Gör. Yusuf OKTAN	317

3. BÖLÜM

DİJİTALLEŞME VE FIKIH İLİŞKİSİ BAĞLAMINDA GÜNCEL MESELELER

FIKHİN AKDİ İŞLEMLERDEKİ GERÇEKLIK TASAVVURU VE DİJİTAL OLGU –HUKUKİ KİŞİ ÖRNEĞİ–	
Prof. Dr. Mehmet BİRSİN	343
KLASİK FETVA USULÜ İŞİĞİNDE SANAL KAYNAKLARDAN FETVA PROBLEMİ	
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan KORKUT	373
DİJİTAL ÇAĞDA DARALAN ÖZEL HAYATIN MAHREMİYETİNE DAİR FIKHÎ ÖLÇÜLER VE FAKİHLERİN YORUMU	
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet CENGİZ	409
ATA YADİGÂRINDAN DİJİTAL MİRASA	
Dr. Öğr. Üyesi İslam DEMİRCİ	435
DİJİTALLEŞEN ÇAĞDA ONLİNE NİKÂH AKDİ MESELESİ	
Dr. Öğr. Üyesi Fatih ÇINAR	461
DİJİTAL ORTAMLARDA İCRA EDİLEN FETVÂ FAALİYETLERİ VE PROBLEMLERİ	
Dr. Yusuf Erdem GEZGİN	487
İSLAM MİRAS HUKUKU BAĞLAMINDA DİJİTAL MALVARLIKLARININ İNTİKÂLİ: DİJİTAL MİRAS ÖRNEĞİ	
Arş. Gör. Ahmet Şaban ALTINIŞIK	505

DİJİTAL TOPLUMUN DİNDARLAŞMASINDA DEVLETİN FONKSİYONEL ROLÜ ÜZERİNE FİKHÎ TEKLİFLER

Dr. Muhammed Hüsnü ÇİFTÇİ 527

التَّسَوُّقُ عَبْرَ الْإِنْتَرْنِتْ فِي ظِلِّ بَيْعِ الْغَائِبِ وَالْمَعْدُومِ فِي الشَّرِيعَةِ الْإِسْلَامِيَّةِ

İSLAM DİNİNDE GÖZLE GÖRÜLMİYEN VE MEVCUT OLMAYAN MALIN SATIŞI BAĞLAMINDA ONLINE ALIŞVERİŞ

Prof. Dr. ABDOULLAH ALMOUSA / عبد الله إبراهيم موسى 553

رقمنة الفتوى (الفرص والتحديات)

FETVANIN DİJİTALLEŞTİRİLMESİ, FIRSATLAR VE ZORLUKLAR

Dr. Öğr. Üyesi Ayman Jassim Mohammed Aldoori / أيمن جاسم محمد الدوري 569

أثر الرقمنة في تسهيل عمل المفتي وضبط الفتاوى وتوثيقها دائرة الإفتاء الأردني أمودجا

DİJİTALLEŞMENİN MÜFTÜNÜN İŞİNİN KOLAYLAŞTIRILMASI VE FETVALARIN DÜZENLENİP KAYIT ALTINA ALINMASI ÜZERİNDEKİ ETKİSİ:

ÜRDÜN FETVA DAİRESİ ÖRNEĞİ

Prof. Dr. Khalouq Dhaifallah Mohammad Agha/ خلود ضيف الله محمد آغا 591

الافتاء الإلكتروني بين عموم الأحكام وخصوصية الأحوال

HALLERİN ÖZEL, HÜKMÜN GENEL OLDUĞU DURUMLARDA DİJİTAL ORTAMDA FETVA

Prof. Hassane Yahyaoui/ حسن يحياوي 609

توظيف الدين لضبط الانتشار الوبائي للمعلومات الالكترونية

وأثره في جهود مكافحة جائحة كورونا

HASTALIKLARLA İLGİLİ ELEKTRONİK BİLGİLERİN KONTROLSÜZ YAYILIMINI DENETİM ALTINA ALMADA DİNİN SORUMLULUĞU VE BUNUN KORONA SALGINIYLA MÜCADELEYE ETKİSİ

Dr. Öğr. Üyesi Essam Abdullah Daw-Awad/ عصام عبد الله الضو عوض 621

KLASİK FETVA USULÜ İŞİĞİNDA SANAL KAYNAKLARDAN FETVA PROBLEMİ

Dr. Öğr. Üyesi Ramazan KORKUT

Bingöl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi/rkorkut@bingol.edu.tr

ORCID: 0000-0003-3619-1622

Giriş

Günümüzde dini hükümleri araştırmak ve öğrenmek üzere sanal kaynaklar yaygın bir şekilde kullanılır hale gelmiştir. Eğitimin dijital dönüşüm yaşadığı, zihinlerin önemli ölçüde sanal kaynakların etkisinde kaldığı, gençliğin ve zihinlerin sanal bir çevre içinde yaşadığı günümüz dünyasında sanal kaynakların dini düşüncenin teşekkülü konusunda önemi inkâr edilemez. Ancak bu tür kaynaklar imkân, sınırlılık ve güvenilirlik açısından çeşitli problemleri, itikadî-amelî ve fikrî açıdan bazı tehlikeleri de bünyesinde barındırmaktadır. Öyle ki sanal kulvarlardaki bu tür problemler dini düşünceyi ifsat edebilmektedir.

Nitekim dinin itikadî, fikrî, amelî ve ahlakî planlarında sanal yorum ve fetvalar açık delillere aykırı görüşleri içerebilmektedir. Canlı yayın, internet ve sosyal medya kulvarlarındaki dini tartışmalar, dini alandaki yazılı-sözlü beyanlar fetva usûl ve adâbına aykırı bir şekilde cereyan edebilmektedir. Dinin mesajını algılamaya çalışan muhatap, kaynağın jest mimiklerine vakıf olamama ve sanal kişilikle gerçek kişilik arasındaki mesafe sebebiyle gizil öğrenme imkânından mahrum kalmaktadır. Sosyal medya-iletişim araçları vasıtasıyla dini konularda ehil olmayan kimseler kolaylıkla hüküm verebilmektedir. Kur'ân meallerinde yanlış muharref tercümelerin yanında dini düşünce, itikadî ve amelî hükümler alanında kitabın açık beyanına aykırı görüşlere sıklıkla rastlanılmaktadır. İnternet

kullanıcısı tanımadığı, bilmediği, ilim-adalet vasfı meçhul olan ve dini konularda ehliyet şartlarına haiz olmayan çeşitli sanal kaynaklardan dini öğrenme çabasına girmektedir. Buna bağlı olarak sanal kaynaklar kitabın yanlış anlaşılmasına yol açabilmekte, itikadı tehlikeye atmakta, ibadetleri keyfi bir mecraya sevk etmekte, orucun vakit açısından geçersiz olmasına yol açabilmekte ve nihayet dini düşünce ve yaşantıyı dinin aslına aykırı olarak yanlış bir mecraya sürükleyebilmektedir. İnternet merkezli din istismarına ilaveten dini tahrifler, gençliği din adı altında çeşitli karanlık örgütlerin mecrasına sevk edebilmektedir. Dinin ruhundan uzak birtakım batıl vesilelerle, dini tebliğ metodolojisine aykırı ve usulsüz yöntemlerle hakka hizmeti iddia eden faaliyetler ise hala sürdürülmektedir. Sosyal medya araçlarındaki ölçsüz tartışmalar dini kutuplaşmalara, dinin nezih üslubuyla bağdaşmayan gybet ve hakaretlere konu olabilmektedir. Dini alandaki münazaraların kimi zaman amaç-yönteminden uzaklaştığı görülmektedir. Uzmanları arasında mahrem kalması gereken dini problemler kamuoyuna açık bir şekilde tartışmaya açılmaktadır. İnanca dair konuların, dinin temel sabitelerinin tartışma suretinde ele alınması ve özellikle bunun kamuoyuna taşınması fayda yerine ciddi zararlara yol açmaktadır. Öte yandan çeşitli figüranlar dini bir kisve ve görünüm altında piyasaya çıkmakta ve bir süre sonra foyalaları birlikte tv kanallarına, internet ve sosyal medya-iletişim araçlarına servis edilmektedir.

Yukarıda arz edilen bu problemler sanal bir düşünce bataklığına yol açmakta, dini düşünce alanında zihin bulanıklığına, dini duygunun istismar edilmesine, din etrafında çeşitli şüphelerin oluşmasına, dine ve din adamına olan güvenin zayıflamasına yol açabilmektedir. Bu durum nezih/temiz olan dini düşünceyi, sosyal medya merkezli bir bataklığa sürükleyerek dini düşünceyi dinin özünden ve samimi vasatından uzak bir çatışma alanına dönüştürebilmektedir. Dini münazaralar amacından sapmakta, usulsüzlük sebebiyle hakka ulaşmayı hedefleyen insafli bir münzara olmaktan çıkarak din kisvesi altında enaniyetlerin çatıştığı zararlı bir sürece evrilebilmektedir. Çeşitli sosyal medya platformları, dini düşünceyi reklam ve reyting türünden kapitalist amaçlar uğruna malzeme haline getirebilmektedir. Böylece söz konusu süreç toplumun dini öğrenmesinden, dinin topluma hayat vermesinden uzaklaşırken ne yazık ki toplumu dini tartışmalarla oyalama, dini düşünceyi menfi tartışmalara malzeme etme ve zihinleri din konusunda bulandırma (din konusunda enformatik cehalet) sürecine dönüşebilmektedir. Bu sebeple “uydudan gelen fetvalar”, “djital fetvalar” veya “fatava'l-fezaiyye” şeklinde

isimlendirilen dini yorumların yetersiz olduğu; dinin yanlış anlaşılmasına, yanlış uygulanmasına ve dindarlık kalitesinin düşmesine sebep olduğunu savunan usul düşüncesi haklıdır.¹ Ancak bu süreçteki problemleri somut bazı örneklerle izah etmek ve hangi açılardan fetva sistematikğine uyumsuz olduğunu açıklamak faydalı olacaktır. Öte yandan gençliğin sanal bir çevrede yetiştiği günümüz şartlarında sanal fetvalara yoğun bir şekilde müracaat edildiği, bu durumun neredeyse kaçınılmaz hale geldiği görülmektedir. Bu nedenle söz konusu süreci fetva usulü çerçevesinde değerlendirmek bu sürecin daha faydalı-etkili ve doğru bir şekilde yapılandırılmasına, kendisinden beklenen amacı gerçekleştirmesine, zararlarının bertaraf edilmesine katkı sunacak ve gençliğin, öğrencilerin ve halkın din kisvesi altında iğfal edilmemesi için bir farkındalığa vesile olacaktır.

Sahih bir dini düşüncenin inşası ancak sahih kaynaklarla ve doğru bir yöntemle mümkündür. Din ve dini düşünce, ehil olmayanların ve istismar odaklarının insiyatifine malzeme edilmeyecek kadar hassas, önemli ve kutsal bir olgudur. Zira din dünya-ahiret kurtuluşunu/mutluluğunu ve uzun vadede kamu düzenini ilgilendirmektedir. Enformatik cehaletin hâkim olduğu, tahkik merkezli sorgulayıcı düşüncenin zayıfladığı, mahza taklidin esas alındığı günümüz dünyasında din istismarları kamu vicdanında derin yaralar açabilmektedir. İnternet tabanlı sanal kaynakların ve sosyal medya iletişim araçlarının sahih dini düşünceye kaynaklık etmesi, dinin nezih usulübuna uygun bir yöntemle toplumu dini konularda aydınlatması, dini ihtiyaca cevap vermesi, yanlış algıları düzeltmesi, gençliği koruması, dinin hedeflediği birlik-beraberlik ve kardeşlik duygularını güçlendirmesi gerekmektedir. Şüphesiz bu görevi ifa eden ve dini düşüncüyü mezkur sanal bataklığa bulaştırmadan topluma arz eden bireysel/kurumsal faaliyetler az değildir. Ancak bunun yanında söz konusu amacın aksine hizmet eden kaynaklar da az değildir. Bu konuda bir ayrıma gitmek aslında bir usul/yöntem probleminden ibaret olup, klasik usul kitaplarımızın içtihat, taklit ve istiftâ alanına taalluk etmektedir. Haliyle fetva usul-adabına uygun kaynakların güvenilir olduğunu, uygun olmayanların ise tehlikeli ve riskli olduğunu belirtmekte fayda vardır. Bu çalışmanın amacı da böyle bir ayrıma ışık tutacak bir nosyonu ana hatlarıyla ortaya koymaktan ibarettir.

¹ Ahmet Yaman, *Fetva Usulü ve Adabı* (İstanbul: İFAV Yay., 2017), 25.

Fetva süreci Hz. Peygambere varis olarak Allah adına imza atma anlamında farz-ı kifâyedir. Bu süreç geçmişte olduğu gibi günümüzde de çeşitli hatalara konu olabilmektedir.² Maslahat açısından dini düşüncenin teşekkülünde sanal kaynakların faydalarını arttırmak ve zararlarını azaltmak üzere özelde öğrenci kitlesi, genelde gençlik ve kamuoyu nezdinde bir farkındalığın uyandırılması, internet merkezli dini araştırmalarda usul-ile ve yöntemlerin belirlenmesi zorunluluk arz etmektedir.

Araştırmamız internet-sosyal medya tabanlı problem evreninden fetva örneklemini ele almakta ve konuyla ilgili problemleri klasik fetva usulü ışığında değerlendirmektedir. Bu sayede sosyal medya iletişim araçlarındaki problemlerin bertaraf edilmesine metodolojik bazı tavsiyelerle katkıda bulunmayı hedeflemektedir. Yöntem olarak klasik fetva sistematiği usul, adap ve temel ilkeleri bakımından ana hatlarıyla ortaya konulacaktır. Her bir başlık internet kaynaklı problemlerin konuya temas eden yönüyle ilişkilendirilecek ve bu konuda tavsiye mahiyetinde bir sonuca ulaşılabilecektir.

1. Fetvanın Temel Kavramlarının Sanal Fetva Sürecindeki İzdüşümü

Sözlükte “açıklamak, genç olmak” anlamına gelen (فتوى) kelimesi “bir meselenin hükmünü ortaya koyan, zorlukları çözen güçlü cevap” anlamındadır.³ “Fetvâ” kelimesi etimolojik açıdan (الفتى) “güçlü genç” kelimesinden istiare yoluyla alınmış ve dini bir problemi çözüme kavuşturan güçlü cevap anlamında kullanılmıştır.⁴ Teknik anlamıyla fetva “herhangi bir meselenin dinî hükmünü sözlü veya yazılı olarak haber verme” şeklinde tanımlanabilir.⁵ Bu tanıma göre dinin itikadî, fikrî, amelî ve ahlakî alanlarına dair hükümlerin tamamı fetva alanına girmektedir. Nitekim popüler açıdan fetva “yeterli bilgi birikimine sahip olan ya da bunun için görevlendirilen bir alimin dini bir mesele hakkında hüküm

² Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, ts.), 1/40.

³ Fahrettin Atar, “Fetva”, *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yay., 1995), 12/486; Muhammed Süleyman Abdullah el-Eşkar, *el-Futyâ ve menâhucu'l-iftâ* (Kuveyt: Mek-tebetu'l-Menâr, 1976), 8.

⁴ Ahmed b. Muhammed b. Muhammed İbn Hacer el-Heytemî, *Tuhfetü'l-muhtâc bi şerhi'l-Minhâc*, Thk. Enver Dağıştânî (Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, 2020), 1/211.

⁵ Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrrahmân el-Karâfî, *Envârü'l-burûk fi envâ'i'l-furûk* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 4/123.

vermesi” şeklinde açıklanmıştır. Ancak akademik açıdan fetva kavramı “fıkhın hüküm ve maksat inceliklerine vakıf olan bir alimin şer’î/amelî bir meselenin hükmüne dair açıklama yapması”⁶ şeklinde tanımlanmaktadır. Bu tanım daha isabetlidir. Zira muhakkik usulcülere göre içtihat ehliyetini taşımayan kimseler hatta içtihat için sadece bazı ilimleri tahsil eden kimseler bile müçtehitleri taklit etmek ve onların fetvasıyla amel etmekle mükelleftir. Fetva kavramıyla ise daha çok taklit süreci kastedilmektedir. İctihadın delili zikredilince bu süreç taklit olmaktan çıkarak ittibaya dönüşmektedir. Muhakkik usulcülere göre itikadi meselelerde -amelî meselelerden farklı olarak- mahza taklit caiz/yeterli değildir. İtikadın sahih, güçlü ve kesin delillere dayandırılması taklitten tahkike çıkarılması gerekmektedir. Zira amel konusunda zannî bilgi yeterlidir; taklit ise zannî bilgiye ulaştırmaktadır. Ancak itikat konusunda kesinlik söz konusu olduğundan kati delillere ihtiyaç duyulmaktadır. Taklit ise kati/kesin bilgilerin kaynağı olmadığından itikadi meseleleri öğrenme konusunda yetersiz bir yöntemdir.⁷ Nitekim içtihadi meselelerde yanılma ihtimaliyle birlikte bir müçtehidin taklit etmek caizdir. Ancak müçtehidin itikatta yanılması/hata yapması kabul edilemeyeceğinden delilsiz taklit de caiz olmaktan çıkmaktadır.

Fıkıh usulünde fetva süreci “müftü”, “müsteftî” ve “istiftâ” kavramları çerçevesinde varlık kazanmaktadır. Fıkıh ve fıkıh usulünde müftünün ehliyeti/sorumluluğu, müsteftî’nin görevleri, istiftânın usul, adap ve siyasetine ek olarak kamu otoritesinin fetva alanı üzerindeki görev-yetkileri ayrıntılarıyla ele alınmaktadır. Konuyla ilgili geçmişten günümüze yalnızca fetva alanına tahsis edilen çok sayıda eser kaleme alınmıştır.

Günümüz internet fetvalarında sözlü, yazılı ve görsel materyaller bir arada kullanılmaktadır. Dini meseleleri incelemek üzere internet kullanıcısı klasik fıkıh literatüründe *müsteftîye*, fetvayı kodlayarak sanal ortama aktaranlar *müftüye*, bu kaynaktan fetva verme-alma süreci/metodolojisi ise *iftâ-istiftâ* kavramına tekabül etmektedir. Bu sürecin sağlıklı bir şekilde işlemesi; istismara, dini konularda yanlış hüküm ve yönlendirmelere konu olmaması için gerekli denetimler kamu otoritesinin denetim görev/yetki alanına girmektedir. Halkı bu konuda bilinçlendirmek aydın ve akademisyenlerin ortak sorumluluğudur.

⁶ Yaman, *Fetva Usulü ve Adabı*, 25.

⁷ Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim el-Âmidî, *el-İhkâm fi usûli’l-ahkâm* (Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2019), 4/271-272.

İnternet kaynaklı din istismarı ve yanlış dini bilgilendirmeler dini düşünceyi ifsat etmekle, gençliği dini adı altında olumsuz çatışmacı, ötekileştirici ve tekfirci mecralara sürüklemekle, birlik ve beraberliği zayıflatmakla sonuçlanabilmektedir. Buna karşılık can, mal, akıl ve neslin yanı sıra dini korumak da zaruriyat kapsamında devletin temel görevlerindedir. Haliyle bu araştırmada üzerinde durulan husus müftünün ehliyeti kapsamında sanal kaynakların yeterlik-güvenirlilik problemi, kullanıcı/müsteftî'nin görev-sorumlulukları, internette fetva alma-verme sürecinin usul-adab ve siyaseti, kamu otoritesinin denetim-görev ve yetkilerinin ne olduğu bunun nasıl kullanılacağıdır. Konunun ayrıntılarından günümüz internet fetva sürecindeki temel problemlere temas edecek konular ele alınacaktır.

2. Müftünün Ehliyeti Kapsamında Fetva Alınacak Kaynağın Yeterlilik ve Güvenirlilik Problemi

Konuyu öncelikle klasik fetva usulünden müftünün ehliyet şartları çerçevesinde değerlendirmek, bilahare günümüz sanal fetva kaynakları açısından yorumlamak yerinde olacaktır.

2.1. Müftünün Ehliyet, Yeterlik ve Güvenirlilik Şartları

Genel itibarıyla müftünün müslüman, mükellef, dinine güvenilir, adil, mürüvvet sahibi, zihni selim, fıkıh melekesine sahip olması; yaşadığı dönemin şartlarına, örf, adet ve geleneklerine vakıf olması, içinde yaşadığı dönemi iyi tanınması ve doğru analiz etmesi, gerek dini hükme ulaşma gerekse ana kaynaklarından dini yorumlama hususunda metodolojik bir nosyona sahip olması, fetva sanatının usul-adap, siyaset ve inceliklerini bilmesi şarttır.⁸

Fetvayı içtihat olarak değerlendiren usulcülere göre müftünün içtihat ehliyetine sahip olması şarttır. Bu kapsamda müftünün kitap, sünnet ve icmayı bilmesi, nastan hüküm verebilecek düzeyde Arapça bilmesi, nastan hareketle hükümleri fıkıh/anlama usulünü bilmesi ve içtihat kabiliyetine sahip olması gerekir.⁹ İtikadî, fikrî ve amelî konularda ehl-i sünnet itikadına, adalet ve mürüvvet vasfına sahip olması şarttır. İhsan kapsamında müftünün niyetinin halis olması, riya-sum'at ve şöhret kazanma amacından uzak durması, sözünün dinlenmesi için vakar-sükûnet sahibi

⁸ Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/41.

⁹ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/723.

olması, insanların elindeki dünyalıklara tama etmeden hasbî olarak yalnızca Allah rızasını esas maksat yapması ve bu çerçevede toplumu din konusunda aydınlatarak dini hükümlere irşat etme amacında olması gerekir.¹⁰

Usulcülerin bir kısmına göre müftünün müçtehit olması şarttır. Müçtehitler “mutlak müçtehid”, “mezhepte müçtehit”, “fetvada müçtehit” ve “meselede müçtehit” kısımlarına ayrılmaktadır.¹¹ Müçtehit olan müftülerin fetva vermesi ittifakla caizdir. Müçtehit olmayan müftünün fetvası konusunda ihtilaf edilmiştir. Usulcülerin bir kısmına göre müçtehit olmayanlar, vefat eden bir müçtehidin görüşüyle fetva veremez.¹² Bu yaklaşım fetvanın içtihat olduğu ve itikatta içtihat caiz olmadığından fetvanın amelî alana mahsus olduğu kabulüne dayanmaktadır.¹³ Ancak ilerleyen dönemlerde mezhepte müçtehit olan bir müftü yoksa, mukallit müftünün fetva verebileceği de kabul edilmiştir.¹⁴ Belirli bir meselede örneğin feraiz, menâsik, nikâh veya talak konularının birinde (meselede) müçtehit olan kimselerin fetva vermek için mutlak müçtehit olması şart değildir.¹⁵ Nevevî'ye göre müftüler müçtehit ve müntesip müftü şeklinde iki sınıfa ayrılır. İkinci sınıftaki müftüler ise dört kısma ayrılmaktadır. Dördüncü kısım alimler müçtehit olmayan ve yalnızca mezhep görüşlerine vakıf olan müftülerden ibarettir. Bu kısımdaki müftüler üç şartla fetva verebilirler. Bunlar 1. Müftünün fetva için asgari ehliyet şartlarını taşıması 2. Fıkıh melekesine sahip olması 3. Mezhep içtihadını bilmesi ve delilleriyle birlikte doğru anlayarak aktarma kabiliyetine sahip olmasıdır. Bu seviyede olmayanlar fetva verecek olurlarsa kendileri ve başkaları için büyük bir tehlikeye/felakete zemin hazırlamış olurlar.¹⁶

¹⁰ Muhammed b. Huseyn el-Ferrâ Ebû Ya'lâ, *el-'Udde fî usûli'l-fikh* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2002), 2/447; Âmidî, *el-İhkâm*, 4/723.

¹¹ Ebû Yahya Zekeriyya b. Muhammed el-Ensârî, *Haşiyetun 'ala şerhi'l-Mahallî 'ala Cem'il-cevâmî'* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2016) 4/177.

¹² Âmidî, *el-İhkâm*, 4/731.

¹³ bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 4/722.

¹⁴ Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdîrahmân el-Karâfî, *Nefâisu'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2000) 4/593, 596; Tâcuddîn Abdulvehhâb b. Alî es-Sübkî, *Cem'u'l-cevâmî'* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2008), 122; Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/45.

¹⁵ Osman b. Abdurrahman İbn Salah eş-Şehrezûrî, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, Thk. Muvaffak b. Abdullah (Beyrût: 'Alemlü'l-Kütüb, 1986), 90.

¹⁶ Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/44.

Mahza mukallidin fetva verip veremeyeceği konusunda 1. Hükümü deliliyle biliyorsa fetvayı kaynağından aktarabileceği 2. Delilini bilse bile aktarmasının caiz olmadığı 3. Hüküm kitap-sünnetten açık bir delile dayanıyorsa aktarabileceği, içtihadı dayanıyorsa aktaramayacağı şeklinde üç görüş bulunmaktadır. Her halükârda mukallidin delilini bilmediği görüşü, özellikle hükümü deliliyle birlikte bilen müftülere ulaşmak mümkün olduğu sürece caiz görülmemiştir.¹⁷ Bu konuda isabetli olan, fetva verebilecek bir müftü varsa, zaruret de yoksa hükmün delilini bilmeyen mahza mukallidin verdiği fetva geçersizdir. Ortamda fetva verecek bir alim yoksa ve cevap verme zarureti de varsa meselenin hükmünü bilen mukallitler fetva formatında cevap veremez. Onlar bu durumda sadece kendi mezhebinin görüşünü, muteber kaynaklardan hareketle karşı tarafa aktarma hakkına sahiptirler.¹⁸

Müftünün fetva vermesi farz-ı kifâye, ortamda fetvaya ehil olan bir başkası varsa kendisinden daha alim ise susarak ona havale etmesi mendup, kendisinden başkası yoksa ve hükümü de biliyorsa fetva vermesi farz-ı ayn hükmündedir.¹⁹ Fetvaya ehil olmayan, ya da genel olarak ehil olduğu halde özeldir meselenin hükmünü bilmeyenin araştırmadan fetva vermesi; mesele özel bir örfle bağlansa örf bilinmiyorsa o örfü bilen müftülere havale etmesi zorunludur. Taabbudi meselelerde örneğin akşam namazının neden üç rekât olduğu türünden soruları açıklamak için cevap vermeye çalışmak caiz olmayıp, böyle bir durumda cevap vermemek, bilmiyorum demek ya da meselenin taabbudi olduğu haber vermek gerekir.²⁰ Gerekliliği arka plan hazırlıkları yapılmayan canlı yayın fetvalarının riski buradan yani müsteftînin örfünü bilmeme, zamanın kısıtlı olması, müftünün o konudaki bilgiyi hatırlamadan ve yeterince düşünme imkanı bulamadan cevap vermesinden kaynaklanmaktadır.

Bu konuda en önemli şartlardan biri adalet yani müftünün hevaya tabi olmaması, farzları eda etmesi, büyük günahları işlememesi ve küçük günahlarda ısrarcı olmamasıdır. Zira hevaya tabi insanların ilme rağmen,

¹⁷ Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb İbn Kayyim el-Cevziyye, *İ'lâmü'l-muvaqqâ'in 'an rabbi'l-âlemîn* (Dımaşk: Mektebetu Dâri'l-Beyân, 2000), 2/519.

¹⁸ İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-muvaqqâ'in 'an rabbi'l-âlemîn*, 1/49; Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/45.

¹⁹ Ebû Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbâr es-Sem'ânî, *Kavâtü'u-l-edille fi'l-usûl* (Bejrût: Daru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1997), 2/354; Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen el-Kelvezânî, *et-Temhîd fi usûli'l-fikh* (Bejrût: Dâru İbn Hazm, 2016), 587.

²⁰ Muhammed Taki el-Osmânî, *Usûlu'l-iftâ ve âdâbuh* (Kerataş: Mektebetü İrfân'il-Kur'ânî, 2011) 287.

delil-hak yerine hevaya tabi olarak kolaylıkla sapabileceği ve dolayısıyla saptırabileceği naslarla sabittir.²¹ Bu nedenle ilimle amel edilmediği sürece fetva ehliyeti oluşmamakta, fâsıklar kendi haklarındaki fetvası geçerli olsa da başkalarına fetva verme hakkı yoktur.²² Ancak fesadın yaygınlaşmasıyla birlikte bunun caiz olabileceğini, adalet sıfatına en yakın müftünün görüşlerini almanın gerekeceğini savunanlar da olmuştur.²³ Müftü Allah yerine imza atan, onun hükmünü haber veren kimsedir. Fetva konusunda en cesur kimsenin, cehenneme karşı en cesur kimse olduğuna dair rivayetler aktarılmıştır. Sahabe fetvayı mümkün oldukça bir başkasına yönlendirmiştir. İmam Ebu Hanîfe “fetva emredilmemiş olmasaydı vermez ve onların günahlarını yüklenerek kurtuluşlarına vesile olma riskine girmezdim” demiştir. İmam Malik, altı ay uzak bir mesafeden gelen adama -konuyu bilmediğini belirterek- “bilmiyorum” demek suretiyle geri göndermiş, bazen elli meseleden yalnızca birine cevap verirken, fetva verecek kimsenin kendisini cennet ile cehenneme arz etmesini ve cehennemden nasıl kurtulacaksa öyle bir hassasiyetle fetva vermesini tavsiye etmiştir. Tüm bunlar ilim, adalet, yeterlilik, yalnızca bildiği konuda cevap verme bilmediği konularda susma erdeminin ne derece önemli olduğunu ifade etmektedir.²⁴

2.2. Sanal Kaynakların Yeterlik ve Güvenirlilik Problemi

İlim-adalet vasıflarının zayıfladığı heva-hevese tabi olmanın yaygınlaştığı günümüzde, fetva alanında güvenilir sanal kaynakların yanında güvenilir olmayan kaynaklar da bulunmaktadır. Bu çerçevede Kur’ân tercümesini tahrif eden²⁵ amelî konularda nasların açık beyanına, manen

21 el-Câsiye 45/23 (أَفَرَأَيْتَ مَنِ اتَّخَذَ إِلَهَهُ هَوَاهُ وَأَضَلَّهُ اللَّهُ عَلَىٰ عِلْمٍ وَخَتَمَ عَلَىٰ سَمْعِهِ وَقَلْبِهِ وَجَعَلَ عَلَىٰ بَصَرِهِ) (غِشَاوَةٌ فَمَنْ يَهْدِيهِ مِنْ بَعْدِ اللَّهِ أَفَلَا تَذَكَّرُونَ);

es-Sâd 38/26 (يَا دَاوُودُ إِنَّا جَعَلْنَاكَ خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ فَاحْكُم بَيْنَ النَّاسِ بِالْحَقِّ وَلَا تَتَّبِعِ الْهَوَىٰ فَيُضِلَّكَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ إِنَّ الدِّينَ يَضِلُّونَ عَنْ سَبِيلِ اللَّهِ لَهُمْ عَذَابٌ شَدِيدٌ بِمَا نَسُوا يَوْمَ الْحِسَابِ).

22 Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed eş-Şâtîbî, *el-Muvâfakât fi usûli’s-şerîa* (Beyrût: Dâru’l-Kitabi’l-‘Arabî, 2002), 4/810.

23 İbn Kayyım, *İlâmu’l-muvâkki’in ‘an rabbi’l-‘âlemîn*, 2/537.

24 Şâtîbî, *el-Muvâfakât*, 4/828; Nevevî, *el-Mecmû’*, 1/41-42.

25 Örneğin Hz. Peygamber’e itaati emreden onlarca açık ve kesin âyete rağmen Allah فبأي حديث بعد الله وآياته يؤمنون “Artık Allah’tan ve O’nun âyetlerinden sonra hangi söze inanacaklar?” meâlindeki Câsiye süresinin 6. âyeti “Allah’tan ve âyetlerinden başka hangi hadise inanıyorlar?” şeklinde tahrif edilmiştir. Burada görüldüğü üzere dinin ikinci kaynağı olan sünnet-hadis inkarcılığını temellendirmek amacıyla âyetin meali tahrif edilmiştir. Âyetin yorumunda ise “Allah’ı ve âyetlerini yetersiz görenler bu soruya, hadis kitaplarını sayarak cevap vermektedirler”

denilmiştir. (bk. Edip Yüksel, <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=45&ayet=6>, Erişim Tarihi: 23.02.2021). Nisâ süresinin 4. âyeti *أطيعوا الله وأطيعوا الرسول* şeklinde Allah ve Rasulüne itaati, anlaşmazlığa düşülen meselelerde kitap-sünnete müracaat etmeyi sarıh bir şekilde emretmektedir. Bu tür ayetlere rağmen “Nebîmizin, âyetleri tebliğ dışındaki söz ve uygulamaları, hatalı olabileceğinden nebîye itaati emreden bir tek âyet yoktur.” şeklinde bir iddia ortaya atılmaktadır. (bk. Süleymaniye Vakfı Meali: <https://www.kuranmeali.com/AyetKarsilastirma.php?sure=4&ayet=59>, Erişim Tarihi, 23.03.2021; <https://www.suleymaniyevakfi.org/bulten/nebiyi-ve-ulemayi-tanrilastirma.html>, Erişim Tarihi: 23.03.2021). Mısır’da Abdulcelil İsa “*İctihâdu’n-nebî*” isimli kitabıyla, Abdu’l-Mun’im Şekûr ise “*es-Sünne ve’t-teşrî*” kitabıyla arz edilen iddianın öncülerindendir. Onlar sünnet ve sünnetin bağlayıcılığı konusunda şüphe uyandırmayı kendilerince Hz. Peygamber’in içtihadı çerçevesinde metodolojik bir zemine taşımaya çalışmışlardır. (bk. Şerefuddin Abdullah b. Muhammed b. Ali et-Tilmisânî, *Şerhu Me’alimi’l-usûl* (Dirâse Kısmı), Thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavviz (Beyrût: ‘Alemlü’l-Kütüb, 1999), 1/36). Öyle ki, Hz. Peygamber’in nübüvvetini ve ismet sıfatını anlamakta güçlük çeken, dini konularda vahyin murakabesinin altında olduğunu göz ardı ederek onun sadece beşeriyet yönüne hasr-ı nazar eden Arap dilcisi Abdulcelil İsa Ebu Nasr (öl.1981) Hz. Peygamber’in Kur’ân’ı anlamada bile içtihat hatasına düşebileceği türünden görüşleri bile aktarabilmiştir. (bk. Abdulcelil İsa Ebû Nasr, *İctihadu’n-nebî Muhammed b. Abdullah ‘aleyhi’s-selam* (Kahire: Dâru İhyâ-i Kütübü’l-‘Arabiyye, 1949), 165). Bu isabetsiz ve batıl iddia, Hz. Peygamber’in beşeriyet yönünün yanında onun nübüvvet yönünü, ismet sıfatını, vahiy aldığı ve onun verdiği haberi tasdik ederek tabi olmanın imanın bir gereği olduğunu yeterince dikkate almamaktan ya da anlayamaktan ileri gelmektedir. Haliyle böyle bir iddia Hz. Peygamberi tebliğ ve beyanla görevlendiren âyetlerin açık anlamına aykırı mükâbere türünden bir iddiaya dönüşmektedir. Hz. Peygamber’in içtihatında bulunmasını caiz gören usulcüler onun içtihadında yanılmayacağını, yanılma bile bunun zelle türünden olduğunu ve vahy-i metluv veya vahy-i gayr-ı metluv ile düzeltildiğini ittifakla kabul etmişlerdir. Zira Hz. Peygamber, ismet sıfatına ek olarak, âyetlerde belirtildiği üzere en ince duygularından kaşlarını çatıp yüzünü ekşitmeye, buradan amelî hükümlerdeki içtihadındaki nadirattan olan bazı içtihadî yanlışlarını düzeltmeye varıncaya kadar ilahî murakabe/denetim altında olup, hevasından hüküm vermemektedir. Ancak Hz. Peygamber’in birkaç örnekte olduğu üzere bazen içtihadında yanılmasına müsaade edilmiştir. Dini-amelî konulara taalluk eden içtihadındaki bu yanılma vahyin müdahale ve yönlendirmesiyle düzeltilmiştir. Böylece vahyin murakabesi altında netice itibarıyla içtihadında yanılmasına müsaade edilmemiştir. Yirmi üç yıllık nübüvvet sürecindeki çok az sayıdaki yanlışları (üç ila beş civarında olup) en iyiden ziyade iyiye, efdal yerine fâdil olana tekabül etmektedir. Allah Teâla hikmetinin bir gereği olarak -Bedir savaşı esirleri olayında vahyin müdahalesiyle gerçekleşen müdahalede olduğu gibi- birkaç defa Hz. Peygamberin içtihadında yanılmasına meydan vermiş; akabinde ise bu tür yanlışları vahiyyle düzeltmiştir. Bu sayede Hz. Peygamber’in içtihat konusunda da ümmetin alimlerinden üstün olduğu, içtihadında yanılmadığı, yanılmasına müsaade edilse bile bunun vahiyyle düzeltildiği ifade edilmiştir. Böylece ümmetin müçtehitlerine örnek-model olması sağlanmış ve müçtehitlerin hatasında mazur olacağına hata ettiklerini anladıklarında hatadan vazgeçmeleri öğretilmiştir. Bu sayede onun içtihatında bulunabileceği, dinî hükümlere taalluk eden içtihadında ümmetten üstün olduğu, az sayıda örnekte olduğu gibi netice itibarıyla da olsa -ismet sıfatının gereği olarak- sürekli isabet ettiği ve vahyin kontrolü altında olduğunu ifâde buyrulmuştur. (Detay İçin bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 4/179-180). Nitekim ilahî hikmetin Uhud savaşının nihâyetinde ve Hudeybiye’nin bidâyetinde meydan verdiği mağlubiyet, Hz. Peygamber’in mağlubiyet hengâmında Müslümanlar için örnek bir model

tevatüre ulaşan sahih sünnete ve icmaya aykırı olan şaz-müevvel zayıf bir hadisi esas alan, konuyla ilgili ayetin yanı sıra²⁶ mezheplerin konuyla ilgili nakillerini yanlış yorumlayarak kendilerine yanlış isnatlarda bulunan, neticede yanlış vakit alametlerinden hareketle bir namaz takvimi belirlemek suretiyle²⁷ orucu fesada sürükleyecek türden görüşler de bulun-

olmasını sağlama amacını taşımaktadır. Hz. Peygamber girdiği her savaşta muzaffer olsaydı, hiçbir konuda yanılmasına müsaade edilmeseydi, ümmetine galibiyet konusunda örnek olsa bile mağlubiyet durumunda örnek olmazdı. Ayrıca vahiy zahir (vahy-i metlûv) ve hafî (gayr-ı metlûv) olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Hafî olan vahiy ise kitabın dışında “zarurî/vehbî ilim”, “ilham” ve “içtihat” şeklinde üç kısma ayrılmaktadır. Her iki vahyin kaynağı ilahî olduğundan Hz. Peygamber’in dinî konularda yanılmasına ya bizzat ya da netice itibarıyla mahal bırakılmamıştır. Hz. Peygamber’in bir iki örnekte olduğu gibi içtihadında yanılmasına müsaade edilse bile, akabinde uyararak suretiyle isabet etmesi sağlanmıştır. Uyarılmadığı takdirde dine taalluk eden içtihadı vahyin takrir/onayı kapsamına girmektedir. (Detay İçin bk. Alâuddin Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed Semerkandî, *Mizânu'l-usûl fî netâicu'l-'ukûl* (Katar: Metabiu Davhe'l-Hadîse, 1984), 1/465). Bu nedenle usulcülerin bir kısmına göre Allah Teâlâ'nın Hz. Peygamber'e bazı durumlarda “içtihatta bulun, sen verdiğin her hükümde isabet edersen, yanılırsan vahiyyle düzeltirim” demesi caizdir. (Ebû Ya'lâ, *el-'Udde*, 2/443). Bunun aksini savunmak Hz. Peygamber'i -Abdullah'ın oğlu Muhammed aleyhisselam şeklinde basit bir ifadeyle- sıradan bir müçtehide, sünnetini ise onun içtihadına indirgemekten ibarettir. Bilahare akıllarının idrak etmekten aciz kaldığı konuları Hz. Peygamber'in içtihadına hamletmek; içtihadının hatalı olabileceği iddiasıyla sünnetin bağlayıcı olmadığını, muhatabın kendisinin de sevgili Peygamberimiz Hz. Muhammed (sav) gibi bir müçtehit olduğu ve sünnete muhalif içtihadında mazur görülmesi gerektiği türünden dinin ikinci kaynağı olan sünnete aykırı bir takım şahsi görüş ve iddialara meşruiyet zemin hazırlayacak mahiyettedir. Abdulcelîl İsâ'nın verdiği örneklerin tamamı Hz. Peygamber'in içtihadında hata yapmadığını, ilahi hikmetin bazı defalar içtihadında yanılmasına müsaade ettiğini, ancak netice itibarıyla ismet sıfatının gereği olarak bu yanılığın vahiy yoluyla düzeltildiğini ispatlamaktadır. Dolayısıyla bazı usulcülere göre içtihatta bulunması caiz/vaki kabul edilse bile, bazı ayetlerdeki uyarı-düzeltilmeler o içtihadın hatadan korunduğunu ifade etmektedir. Dinin temel kaynağı kitap ve sünnet olup mütevatir ve ahad haber kısımlara ayrılmaktadır. Mütevatir sünnetin inkârı Hz. Peygamber'in sözünü yalanlamaktan farksızdır. Sahih olan ahad haberlerle amel etmek vaciptir. Sünnetin genel anlamda bağlayıcılığını inkâr etmek, Hz. Peygamber'in verdiği haberi tekzip olacağından, böyle bir iddia/yaklaşım itikadi açıdan son derece tehlikelidir. (Tilmîsânî, *Şerhu Me'ali-mi'l-usûl*, 50). Nitekim ayette mealen “Hayır, Rabbine and olsun ki, aralarındaki anlaşmazlıklar konusunda seni hakem yaparak verdiğin hükmü de iç dünyalarında hiç bir sıkıntı duymaksızın kabullenmedikleri ve hükmüne teslim olmadıkları sürece iman etmiş olmalzlar.” (en-Nisâ 4/65) buyrulmuştur.

²⁶ İmsak vaktiyle ilgili ayetlerin nasıl yanlış anlaşıldığına ve bu ayetlerin ifade ettiği hükümleri doğru anlamaya yönelik analizler için bk. Abdullah Acar, *Kur'ân'a Göre İmsak Vakti* (İstanbul: Hikmetevi, 2021), 51-98.

²⁷ bk. Ramazan Korkut, *Fıkıh Usulü Açısından İbadetlerde Vakıt* (Ankara: Gece Yay., 2020), 309-338, 324-326.

maktadır.²⁸ Bu nedenle fetva verme konusunda mezhepte müctehit olmayan, din diline ve mezheplerin temel fıkıh metinlerine yeterli düzeyde vakıf olmayan, icmâya muhalefet eden sanal kaynakların yaklaşımı dinin tahrifatına zemin hazırlamaktadır.

Mukallitlerin fetva vermesi caiz olmadığından²⁹ -sosyal medya mecralarında kimi zaman rastlanıldığı üzere- fetvaya ehil kimselere sorma imkânı varken mukallitlerin *bence, kanaatimce* veya *bana göre* türünden ifadelerle dini hüküm beyan etme yetkisi bulunmamaktadır. Bu durum dini konularda delile aykırı hüküm vermeyi yasaklayan naslar kapsamında uhrevî bir sorumluluğu beraberinde getirecektir. Günümüz açısından müftünün yeterlilik şartları, kamu otoritesinin yeterlilik sınavlarına bağlı olarak lisansa tabi tutulması maslahatın bir gereğidir. Doğrusu din inhisar altına alınacak bir olgu değildir. Bu nedenle kuralına uygun olmak şartıyla içtihadî özgürlüğün gereği olarak fetvanın resmi sınırlara mahkûm edilmesi de isabetli olmayacaktır. Ancak akademik çevrelerin ve kamu otoritesinin din adına geliştirilen yorumları ve fetva alanını denetleme-değerlendirme konusunda yetkili oldukları da gözardı edilemez.

Dini problemler geçmişe oranla fazlasıyla karmaşık hale gelmiştir. Fetva için farklı uzmanlık alanlarına ihtiyaç duyulmaktadır. Müftünün her alanda uzman olması imkânsızdır. Bu nedenle meselenin uzmanlarını da kapsayan kurul merkezli kollektif fetva yaklaşımı bireysel fetvalardan daha güvenilir durumdadır. Kurul tarzında fetva vermek şura-istişareyi emreden naslara, Hz. Peygamber'in ve selefi salihîn yöntemine daha uygun olduğundan müstehap kabul edilmiştir.³⁰

3. Müsteftînin Görev ve Sorumlulukları Kapsamında Sanal Kaynaktan Fetva Alma

3.1. Müsteftînin Görev ve Sorumluluğu

Müsteftî'nin fetva veren kimseleri ehliyet/yeterlilik bakımından sınaması, fetva için uzmanlık sahibi olması gereken alanlarda soru yöneltmesi

²⁸ <https://www.suleymaniyetakvimi.com/>, Erişim Tarihi: 23.03.2021; Takvimin dayandığı hatalı öncüller, söz konusu tercümelelerde yapılan hatalar için bk. https://www.suleymaniyevakfi.org/ramazan-ve-oruc/ekvatordan-kutuplara-namaz-ve-oruc-vakitleri.html#_ftn58, Erişim Tarihi: 24.03.2021; Değerlendirme için bk. Korkut, *Fıkıh Usulü Açısından İbadetlerde Vakit*, 317.

²⁹ İbn Kayyım, *İ'lâmü'l-muvaḳḳâ'in 'an rabbi'l-âlemîn* 534.

³⁰ İbn Salah, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, 138; Nevevî, *el-Mecmû'* 1/48.

gerekir. Buna imkânı yoksa adil iki şahidin fetva veren kimsenin ehliyet şartlarını taşıdığına şahitlik etmesi yeterli görülmüştür. Cüveynî'ye (öl.478/1085) göre fetva konusunda ön plana çıkararak adalet-mürüvvet vasfıyla meşhur olan, fetva ehlinin reddetmediği, ehliyet şartlarını taşıyan kimselerden fetva alınabilir.³¹ Ancak şöhret kriteri yanıltıcı olabileceğinden bunun tek başına yeterli olmadığı, içtihat ve delilleri mukayese/muhakeme ederek fetva alınacak kimseler konusunda seçici olmak gerektiğini vurgulayan usulcüler de olmuştur.³²

Müsteftînin fetva alanında ehil olarak tanıdığı bir kimse yoksa ehil olan müftüleri araştırarak sorması vaciptir.³³ Müsteftî ilim, adalet ve mürüvvet vasfını bilmediği, durumu meçhul alan müftünün görüşünü almadan önce bunu araştırmakla mükelleftir. Bir diğer ifadeyle fetva ehliyetine sahip olup olmadığını bilmediği bir müftüyü araştırmadan kendisinden fetva alması caiz değildir.³⁴ Müsteftînin ehliyet şartlarını taşıyan müftülerden en iyi, en alim ve en faziletli olanına sorması gerektiğini savunanların yanında, ehliyet şartlarını taşıyan müftülerden dilediğine sormasının caiz olduğunu savunanlar da olmuştur. Zira tabiûn Hz. Peygamber ahabından dilediği kimseden fetva alabilmekteydi.³⁵ Hz. Ömer zamanında fetva alanında branşlaşma yoluna gidilmiş ve fetvayı alanında uzman olan sahabiye sormanın daha isabetli olacağı üzerinde durulmuştur. Müsteftînin müftünün yeterliliğini sınaması, bunu sınavacak durumda değilse, adalet vasfına haiz iki şahidin müftünün fetvaya ehil ya da müçtehit olduğunu haber vermesiyle kendisini taklit edebileceğini savunan usulcüler de bulunmaktadır.³⁶ Müsteftî aynı konuda ehil olan iki müftüden farklı cevap aldığıda 1. En ağır görüşü alacağı 2. En hafif görüşü tercih edeceği 3. Bir başka müftüye soracağı ve o müftü hangi görüşe muvafakat ettiyse o görüşü alacağı 4. Fetvalar arasında muhayyer olduğu şeklinde görüşler vardır.³⁷ Cüveynî ve İbn Salah'a göre müsteftî daha alim, daha faziletli ve takvalı olan müçtehidin görüşünü tercih etmekle mükelleftir. Zira

³¹ Ebü'l-Me'âlî Rüküddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf el-Cüveynî, *el-Burhân fî usûli'l-fikh* (Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1418), 2/872.

³² bk. Âmidî, *el-İhkâm*, 4/278; İbn Salah, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, 158.

³³ İbn Salah, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, 158.

³⁴ Âmidî, *el-İhkâm*, 4/282; Eşkar, *el-Futyâ ve menâhîcu'l-iftâ*, 59.

³⁵ Cüveynî, *el-Burhân*, 2/878; İbn Kayyım, *İ'lâmü'l-muvaqqı'în 'an rabbi'l-âlemîn*, 2/203.

³⁶ Cüveynî, *el-Burhân*, 2/877.

³⁷ Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/53.

müçtehitler delil mesabesinde. Deliller ise tearuz edince en güçlü olanını tercih etmek şarttır. Aksi halde hevaî bir tercih olacaktır.³⁸ Amidî ve İmam Nevevî'ye göre müsteftî bu konuda muhayyerdir. Zira ilk dönemlerden itibaren ehliyet şartlarını taşıyan herhangi bir müftüden fetva almanın caiz olduğu konusunda bir konsensüs oluşmuştur.³⁹ Müsteftî müftüye karşı edep sınırları içinde hareket etmeli, saygısızlık anlamına gelecek söz, tavır ve işaretlerden uzak durmalı ve fetvayı aldıktan sonra kendisi için dua etmelidir.⁴⁰

Müsteftî aldığı yanlış fetvayla can, mal itlafında bulunduktan sonra fetvanın hatalı olduğu, müftünün ehil olmadığı ortaya çıkınca sorumluluk müsteftî'nin kendisine aittir. Zira ehil olmayandan fetvayı alan kendisidir. Müsteftî'nin soruyu anlamadan, yeterince düşünmeden/araştırmadan aceleci davranan (mütesâhil) müftüden fetva almamakla mükelleftir. Yeterince düşündükten sonra yanılmak, acele ederek sapmaktan/saptırmaktan üstündür. Ancak müftü daha önce konuyla ilgili fetva verdiği için meleke haline gelmişse, aceleci olmasında sakınca görülmemiştir.⁴¹ Her mezhep mensubunun mümkün oldukça kendi mezhebinden olan müftüye sorması önceliklidir.⁴² Zira mezhep olgusu örf ve kültürle iç içedir. Müsteftî dini yaşantıda istikrar açısından muayyen bir mezhebe bağlanmalıdır. Sürekli olarak bağlandığı mezhebe uygun hareket etmesini vacip görenlerin yanında bunun bağlayıcı olmadığını savunan usulcüler de olmuştur. Ancak ihtiyaç-zaruret varsa herhangi bir meselede amelden önce bir başka mezhebe göre amel edebileceği de kabul edilmiştir.⁴³

3.2. Sanal Fetva Sürecinde Müsteftînin Sorumluluğu

Günümüz açısından müsteftî ya da kullanıcı fetva alacağı gerçek veya sanal kaynağın ehliyet, adalet ve yeterlilik şartlarından emin olmakla mükelleftir. Müsteftî Hz. Peygamber'in dışında kim olursa olsun hata yapabileceğinin farkında olarak görüntüye aldanmadan zelle, yanlış veya muharref görüşleri takip etmemekle mükelleftir. Dini alandaki görüşlerini mihenge vurarak almalı, gerekirse birden fazla müftüye sormalı ve delile

³⁸ Cüveynî, *el-Burhân*, 2/879; İbn Salah, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, 165.

³⁹ Amidî, *el-İhkâm*, 4/288, Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/53.

⁴⁰ Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/54

⁴¹ İbn Salah, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, 111.

⁴² İbn Salah, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, 161.

⁴³ Amidî, *el-İhkâm*, 4/289.

aykırı görüşleri sahibine iade etmelidir. Yusuf sûresinde varid olduğu üzere kişinin gözyaşı, demagoji, iyi niyet, delil-kanıtlara aykırı olarak ileri sürdüğü duygusal gerekçe/anlatımlar yalnızın doğru kabul edilmesi için bir gerekçe olmadığı gibi, dokuz doğru bir yanlışı meşru hale getiremez. Bazı insanlar gözyaşı, dini görüntü ve duygusal sömürüyle delile aykırı yanlışı kabul ettirmek suretiyle istismarda bulunma kabiliyetine sahiptir.⁴⁴ Aksi halde din istismarının önüne geçilemez. Dünyevî konularda en iyisini, sağlığımız için en iyi doktoru tercih ediyoruz. Dünyevi ve ebedi hayatı ilgilendiren dinî konularda fetvayı en iyi kaynaklardan, mümkünse yüz yüze alma yolunu tercih etmek gerekmektedir. Bu mümkün değilse yalnızca güvenilir kaynaklardan fetva alınmalıdır. Sanal kaynaklardan rastgele görüş almaktan kaçınılmalı, ehliyetinden emin olunmayan ve güvenilmeyen kaynaklardan fetva alınmamalıdır. Zira Müslim b. Haccâc, Muhammed b. Sîrîn'den rivayetle "şüphesiz bu ilim (hadis) dindir, dininizi aldığınız kimseleri gözden geçirerek inceleyin" demiştir.

Bu açıdan müsteftinin ilim-ehliyet ve adalet vasfına sahip kimselerden bu yönüyle temayüz eden sanal kaynaklardan sadır olan içtihatları delile uygunsuz alma; bu vasfa sahip olmayan kimselerden ve delile aykırı görüşlerden uzak durma ve müftünün şartları kapsamında ele alınan yeterlilik şartlarına göre kaynaklar arasında ayırma gitme mükellefiyeti bulunmaktadır. İmam Şafiî ilimsiz, delilsiz ve rastgele bilgi toplama sürecini, ısınmak ve aydınlanmak üzere gece karanlığında odun toplayan ancak farkında olmadan odun yerine yılan da toplayan adam (hatıbu'l-leyl) metaforu üzerinden yorumlamıştır. Bu yaklaşım günümüz şartlarında müsteftî-kullanıcının delil merkezli farkındalığı açısından son derece önem taşımaktadır. Din ve maneviyat, yeri başkasıyla doldurulmayacak bir ihtiyaçtır. İnsan var oldukça da bu ihtiyaç var olmaya devam edecektir.

Günümüz insanı özellikle gençler sanal kaynaklardan dini anlam arayışı içine girebilmektedir. İnternet ortamlarında ise dini görünüm altında gençlik potansiyelini hedefleyen kısmen hevaya hitap ettiğiinden, ilmi-itikadi vakara aykırı, bazen kahrkahaıyla gülme genellikle sırtma türünden kısmen cazip hale getirilmeye çalışan sanal kaynaklardan

⁴⁴ Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân* (Beyrût: İh-yâu't-Turâsi'l-Arabî, 1995), 5/145.

yararlanma yoluna gidebilmektedir.⁴⁵ Öte yandan radikalize edilmiş, tekfirci ve cihat görünümlü olduğundan his-duygulsallık damarını kullanan bazı kaynaklar bilgisizlikten yararlanarak gençliği kolaylıkla etkileyebilmektedir.⁴⁶ Oysa ehliyetsiz, usulsüz, dinin usulünden-özünden ve kible birliği çerçevesinde ehli kiblenin tekfir edilemeyeceği gerçeğinden uzak olan bir takım yazılı-görsel kaynaklar dini-manevî ihtiyaçlara sağlıklı bir cevap vermemektedir. Bunun neticesinde kullanıcı özellikle “z kuşağı” olarak isimlendirilen sanal çevrede büyüyen gençlik riskli, tehlikeli ve belirsiz kulvarlara sürüklenebilmektedir. Oysa başta belirttiğimiz üzere görüntü ne olursa olsun, Allah ve Peygamber’den bahsetmek veya dini bir görüntü vermek yanlışlığı doğru yapmak için gerekçe değildir. Her türlü dini hareketin dinin genel kurallarına, usul ve adabına uygun hareket etme zorunluluğu bulunmaktadır. Aksi halde din görünümü altında aldanma-aldatmanın önüne geçilemez. İslam dünyasında dini kimliğe sahip toplumlar ancak dini figürler etrafında dini bir görünüm altında ve de dini değerleri-kaynakları istismar ederek iffal edilebilir.

4. Fetvanın Usul, Adap ve Siyaseti Açısından Sanal Fetva Problemi

4.1. Klasik Fetva Usul, Adap ve Siyasetinin Temel Parametreleri

Fetva sürecinde müftünün bağlı kalması gereken bazı usul, adap ve siyaset kuralları bulunmaktadır. Günümüz sanal fetva sürecinde müftü-muhatap arasındaki karşılıklı-canlı iletişim ve geri dönüt gibi esasları da içeren bu kuralların tamamını uygulamak zordur. Bu nedenle konuyla ilgili temel kuralları ana hatlarıyla ortaya koyarak, sanal fetvalardaki sınırlılıkları belirlemeye çalışacağız.

Fetva usulü açısından dört mezhebin dışına çıkma konusunda iki durum bulunmaktadır. Fakihlerin büyük bir kısmı tedvin edilmiş “dört hak mezhep” kavramı etrafında dört mezhebin görüşlerini merkeze

⁴⁵ bk. Dini yorumlarda fetva ehliyeti, usul ve adabı açısından mevcut usulsüzlük örnekleri için bk. <https://sozlerkosku.com/>, <http://www.hayalhanem.com.tr/> vb. isimlerle yaklaşık üç milyon civarında takipçisi bulunan (elli civarında sanal kaynak) Erişim Tarihi: 01.04.2021; Bu tür kulvarlardaki usulsüzlüklerin meşrebin kurucu mensupları tarafından reddedildiği görülmektedir. bk. https://www.youtube.com/watch?v=Q_IMuDXKWmI, Erişim Tarihi: 02.04.2021.

⁴⁶ bk. <https://ebuhandzala.kim/ve-turevleri> Erişim Tarihi: 01.04.2021. (Bağlılarının arasında tağut sloganı üzerinden kible ehlini dışladığı, resmi imamların arkasında namazın geçersiz olduğu türünden dinin özüne aykırı tekfirci düşüncelere sıklıkla rastlanılmaktadır. Bu tür sanal kaynaklardan etkilenerek ailelerinden kopan, eğitimini, görev ve sorumluluklarını terk ederek çatışmacı, ötekileştirici ve tekfirci kulvarlara sürüklenenlerin sayısı az değildir.

alarak bu çerçevenin dışına çıkmamayı esas almaktadır. Zira kitap, sünnet ve nihayet mezhepler tedvin sürecini tamamladığından üzerinde ittifak edilenlerin dışında şaz kıraatlarla, zayıf hadislerle veya tedvin edilmemiş (delil açısından yeterince kritik edilmemiş müftâ bih olmayan) fıkhi görüşler nihai sonuca ulaşmadığından bunlarla amel edilemez. Evet, müçtehit olanlar tedvin süreci kapsamında delil merkezli tercihlerde bulunabilir. Ancak müçtehit olmayanların yanında mezhepte de müçtehit olmayanlar mukallit olduğundan dört mezhebin dışına çıkma yetkileri bulunmamaktadır. Zira diğer mezhepler tedvin edilmemiştir, müçtehit olmayanlar ise böyle bir tedvin imkânından mahrumdur.⁴⁷ Müçtehit müftü delil-tercih merkezli hareket etmekle, içtihat neticesinde bir başka imamın görüşünü haklı bulmuşsa onunla amel etmekle mükelleftir. Bu durumdaki müftünün kendi mezhebinden başka bir mezhebin görüşüyle fetva vermesi caiz görülürken; içtihatla bulunmadan sırf kolaylık gerekçesiyle bir başka mezhebe göre amel etmek fetva vermek caiz görülmemiştir. Mervezî (ö. 417/1026): “Müsteftî kendi mezhebini soruyorsa, ona kendi mezhebinden cevap veririm; ancak benim görüşümü soruyor ve o meseledeki içtihadımda Hanefî mezhebini haklı buluyorsam, Hanefîlere göre cevap veririm” demiştir.⁴⁸

İbn Kayyım'a göre icma dört mezhebin görüş birliğinden ziyade ümmetin görüş birliğinden ibarettir. Bu nedenle içtihat neticesinde dört mezhebin görüşünün dışına çıkılabilir.⁴⁹ Müsteftî bir mezhebe bağlıysa, o mezhebin görüşünü soruyorsa müftü bunu aktarmakla mükelleftir. Aksine müftünün görüşünü soruyorsa, müftü müçtehitse ve görüşü de delil açısından bağlı olduğu mezhebe aykırıysa kendi içtihadıyla fetva vermek zorundadır.⁵⁰ Hak yalnızca bir tek mezhepten ibaret değildir. Fıkıh mezhepleri dinin kendisi değil, onun yorumu olduğundan dini meydana getiren farklı cüzler mahiyetindedir. Dört mezhepten birine bağlılığı esas

⁴⁷ Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdurrahmân Receb el-Hanbelî el-Bağdâdî, *er-Red 'ala meni't-tebaa ğayri'l-mezâhibi'l-erbaa* (Riyâd: Merkezü'l-Mürebî, 2016) 12-18.

⁴⁸ İbn Salah, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, 122-123.

⁴⁹ İbn Kayyım, *İ'lâmü'l-muvaqqı'în 'an rabbi'l-âlemîn*, 2/501, 2/551. (İbn Kayyım'ın bu yaklaşımı dört mezhebe (icmayı aktarmalarına rağmen) aykırı olarak üç talakı bir sayma, şartlı boşamayı niyete bağlı olarak yemin kefareline bağlama, sarhoşun boşamasını geçersiz sayma, maslahat gerekçesiyle Hz. Ömer'in nassa muhalefet ettiği günümüzde ise artık maslahatın değiştiği iddiasıyla üç talakı bir sayma türünden görüşlerin metodolojik alt yapısını oluşturma çabasından ibaret kalmaktadır.)

⁵⁰ Amidî, *el-İhkâm*, 4/287; İbn Kayyım, *İ'lâmü'l-muvaqqı'în 'an rabbi'l-âlemîn*, 2/551-552.

alanların amacı, seddi zerayi kapsamında dini yaşantıyı hevai bir mecraya sürüklemeye engel olmaktır. Bu nedenle müftü bağlı olduğu mezhebin görüşünü delil merkezli olmak üzere doğru bulmuyorsa, bir başka mezhebin görüşünü kabul ediyorsa, ya da zaruret ve umumi ihtiyaç sebebiyle başka bir mezhebin icmaya-nassa aykırı olmayan içtihadıyla amel etmek, bir meselenin tamamında bir başka mezhebi taklit etmek suretiyle meselede telfik caiz görülmüştür.⁵¹ Usulcülerin kahir ekseriyeti itikadi konularda taklidi caiz görmemiş ve delil merkezli tahkiki esas almışlardır. Ancak amelî konularda taklidin çocukluk çağından itibaren bir öğrenme yöntemi olduğunda şüphe yoktur. Zerkeşî insanların müçtehit, avam ve içtihat mertebesine ulaşmayan alim olmak üzere üç kısma ayrıldığını; avamın ehliyet şartlarını taşıyan alimlerden istediğinden fetva alabileceğini ve taklitle mükellef olduğunu belirtmiştir.⁵²

Fetvada Allah rızasının, dinin emir-yasaklarını beyan etmenin esas alınması; sükûnet-vakar sahibi olması, cevap için tez canlı ve aceleci olmaması, ilimde fani olması, fetvaya muhatap olan insanların ahlaklarını bilmesi, anlamadığı özellikle örfi yönü ağır basan bir meselede müsteftîyi kendi yaşadığı bölgedeki örfe hakim olan müftülere havale etmesi, meseleyle ilgili cüz'î hükmün yanında dinin konuya temas eden küllî hüküm ve kurallarını fetva sürecine dahil etmesi, hükmün vakıya intibakını ve nasıl uygulanacağını tespit etmesi gerekir. Fetvaya konu olan meselenin ayrıntılarını ve meselenin dini hükmünü muteber kaynaklardan hareketle delilleriyle birlikte analiz etmeden yüzeysel olarak fetva verecek olursa, isabet etse dahi sorumlu olacaktır.⁵³

Bu konudaki en önemli hususlardan biri müftünün müsteftî'yi doğru anlayabilmek üzere empati yapabilmesi, müsteftîyi dikkatlice dinlemesi, açlık-susuzluk, aşırı yorgunluk, sevinç veya öfke esnasında fetva

⁵¹ Osmânî, *Usûlu'l-iftâ*, 203-205. (Bu yaklaşım Şatıbî'nin konuyla ilgili görüşlerinin sedd-i zerayi çerçevesinde yorumundan ibarettir. İbn Recep el-Hanbelî dört mezhebin dışında çıkmamayı seddi zerayi'den ziyade diğer mezheplerin tedvin edilmemiş, istikrar bulmamış dolayısıyla sahiplerinin nihai müfta bih görüşü olup olmadığını bilinmemesi, gerekçesine bağlamaktadır. Bu yaklaşımın temelleri Eyyubi-Memlûkler döneminde Şia-Batnîlik ve Zahirîliğe karşı alınan bir önemi de ifade etmektedir. Bilahare bu duruma delil merkezli tedvin süreci gerekçesi de ilave edilmiştir. Her halükarda mezhepte müçtehit olmayanların böyle bir yetkileri bulunmamaktadır.

⁵² Bedruddin Muhammed b. Bahâdır b. Abdullah ez-Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît fî usûli'l-fıkh* (Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000), 4/566.

⁵³ Eşkar, *el-Futyâ ve menâhıcu'l-iftâ*, 53-58.

vermemesi, en önemlisi müsteftî'nin dile getirdiği problemi onun içinde bulunduğu şartlar çerçevesinde değerlendirmesi de fetva sürecinin usul ve adablarındanıdır.⁵⁴ Müftünün zamanının örfüne, temsil ettiği makama uygun-temiz giyinmesi, ilmiyle amel etmesi, vakar-sekineti esas alması ve sîretinin temiz olması gerekir.⁵⁵ Bu kapsamda müftünün fetva vereceği alandaki örfün yanı sıra, müsteftînin yaşadığı bölgedeki örfünü bilmesi, meseleyi doğru idrak ederek doğru hüküm vermesi için zorunludur.⁵⁶ Örfi bir yönü bulunan yemin-ikrar gibi meselelerde müsteftînin örfünü bilmeden fetva vermek caiz görülmemiş⁵⁷ ve müsteftîyi o beldenin örfünü bilen bir diğer müftüye havale etmenin daha uygun olacağı belirtilmiştir.⁵⁸ Bir diğer ifadeyle ortaya çıkan her yeni problemin dini hükmü, ancak o meselenin sebep, şart ve maniler bakımından bütün boyutlarıyla bilinmesinden sonra vakıya tatbik edilebilir. Ortaya çıkan her yeni olay nevi şahsına münhasır olup hükmün varlık yokluğu hükme medar olan menâtin varlık yokluğunu tespit etmeye bağlı olduğundan, müsteftî'nin fetva sorduğu durumu ayrıntılarıyla birlikte ortaya koyması gerekmektedir. Buna bağlı olarak aynı meseledeki hükümler müsteftî'nin durumuna göre farklılaşmaktadır.⁵⁹ Bazı problemler, her biri ayrı hükme konu olan farklı meselelerden mürekkep kompleks mahiyette olabilmektedir. Bu nedenle ele alınan problemin ayrıntılarıyla birlikte mülazaha edilmek suretiyle hükme bağlanması gerekmektedir.⁶⁰

Müsteftî'ye ait özel hayatın korunması, karşılaştığı durumun başkalarına aktarılmaması gerekir. Fetva esnasında müsteftî'nin idrak seviyesi, içinde bulunduğu şartlar dikkate alınmalıdır. Zira verilecek cevap, cevabın üslubu muhataba göre farklılaşmaktadır. Fetva konusu başka disiplinlerin alanına da giriyorsa öncelikle konunun uzmanlarından bilgi almak, yazılı sorulardaki boşluğu müsteftî'nin kendisinden sormak, fetvanın kaynak-delil kaynak bakımından güçlü olması, müsteftî tarafından anlaşılacak düzeyde açık olması, fetva metninde fakihlerin ihtilafına yer vermeden

⁵⁴ İbn Salah, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, 114.

⁵⁵ Eşkar, *el-Futyâ ve menâhîcu'l-iftâ*, 60-64.

⁵⁶ bk. Muhammed b. İdrîs eş-Şafîi, *er-Risâle* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 511; Karâfi, *el-Furûk*, 1/72.

⁵⁷ Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/46; İbn Kayyim, *İ'lâmü'l-muvaqqî'in 'an rabbi'l-âlemîn*, 2/544.

⁵⁸ Eşkar, *el-Futyâ ve menâhîcu'l-iftâ*, 54.

⁵⁹ Şatîbî, *el-Muvafakât*, 1/332, 5/14.

⁶⁰ Osmânî, *Usûlu'l-iftâ*, 306.

doğrudan cevap vermek, muhataptan anlayıp anlamadığına dair dönüt almak gerekmektedir.⁶¹

Muhatabın durumuna göre fetva delilsiz olarak aktarılabileceği gibi, delili zikretmek müstehap, teslimiyetin zayıfladığı günümüzde ise delillerin zikredilmesi isabetlidir.⁶² Bağdat mutezilesinden bazı alimler itikatta olduğu gibi amelî meselelerde de taklidin caiz olmadığı, amelî meselelerde taklit için müçtehidin içtihadını-delilini araştırarak emin olmanın şart olduğunu savunmuştur. Oysa avam tabakasının böyle bir araştırma için birikimi yetersizdir. Öte yandan bilmeyenlerin bilenlere sormasını emreden ayet, amelî meselelerde taklidi vacip kılmakta, bu konuda bilmeyen tüm şahısları ve bilinmeyen tüm konuları kapsamaktadır. Sahabe-tabîûn döneminden amelî meselelerde taklidi inkâr edenlerin ortaya çıktığı döneme kadar insanlar müçtehitlere soru soruyor, delilini almadan da amel ediyorlardı. Buna göre delili zikretmek müstehap olsa da vacip değildir.⁶³ Ancak mutezilenin arz edilen görüşü -şart olmasa bile-günümüz açısından din istismarına karşı farkındalık uyandırmak, körü körüne taklidin istismara mahal vermemesi bakımından anlamlıdır. Bu nedenle fetvada hükmün yanı sıra *delil*, *hüküm* ve *hikmet* birlikteliği esas almak daha isabetlidir.

Fetvanın nas (ayet-hadis), icma ve içtihat delilleri zikredilmeli, hangi mezhep kitabından alındığı belirtilmeli, hükmün delil-kaynağına ek olarak hikmetine yer verilmelidir. Kur'ân ve sünnette dini hükümler delil ve hikmet birlikteliği içinde zikredilmiştir. Bu sayede mükellefin kaynağın kudsiyetini dikkate alarak dinin hükümlerine gönül rahatlığı içinde uyması sağlanır. Günümüzde delil-hikmet birlikteliğini sorgulayan yaklaşım bunu nisbeten zorunlu hale getirmektedir. Zira insanlar ne sorusuna ilaveten niçin/neden sorusunu sormaktadır. Muhatabın teslimiyetine göre ise durum değişmektedir.⁶⁴ Me'hazin kudsiyetini nazara vermek açısından hükmün dayandığı ayet, hadis ve istidlâl merkezli açıklamaları mezhep isnadından önce vermek daha isabetli olacaktır. Böylece mezhep-içtihadın muhatapla kitap-sünnet arasında perde değil ayine olması, müsteftînin taklitten ziyade delil merkezli olmak üzere kitap

⁶¹ İbn Kayyım, *İ'lâmü'l-muvaqqı'în 'an rabbi'l-âlemîn*, 2/502; Eşkar, *el-Futyâ ve menâhicu'l-iftâ*, 68; Yaman, *Fetva Usulü ve Adabı*, 240-248.

⁶² İbn Kayyım, *İ'lâmü'l-muvaqqı'în 'an rabbi'l-âlemîn*, 2/487, 501.

⁶³ Amidî, *el-İhkâm*, 4/278.

⁶⁴ Eşkar, *el-Futyâ ve menâhicu'l-iftâ*, 75.

sünnete ittiba etmesi⁶⁵ ve mezhep, müçtehit ve müftünün dine menba' (dinin kaynağı) değil ma'kes (dinin/delilin aynası) olarak telakki edilmesi sağlanır.

Müftü mümkün oldukça canlı yayında fetva vermekten uzak durulmalıdır. Zira kamuoyuna açık bir canlı yayındaki psikolojinin etkisiyle düşünmeden yanlış cevap verme tehlikesi bulunmaktadır.⁶⁶ Gazzâlî fetva sürecini tabip-hasta diyalektiğine benzeterek açıklamaktadır: “Bir problem içeren sorular, kalp rahatsızlığını tabibe arz etmektir. Bu soruya verilen cevaplar ise hastalığı iyileştirme çabasından ibarettir. Cahiller kalp hastası, âlim/müftüler ise tabiptir. Alanında yetkin olmayan bir âlim tedaviyi iyi yapamaz, sorun çözemez, soruya yeterli bir cevap veremez.”⁶⁷ Bu nedenle ehil olmayan tabibin yanında sağlığını kendisine teslim eden hasta candan, ehil olmayan ya da ehil olmayana teslim olanlar dinden olabilmektedir. Müftü tercih ashabından mezhepte müçtehit vasfına değilse, yalnızca mezhebin fetvaya esas olan, tercih ashabı tarafından tedvin edilen güvenilir, muteber/müdellel kaynaklarına müracaat etmesi, bu konuda yalnızca bir iki kaynakla yetinmemesi gerekmektedir. Müftü mezhebin fetvaya esas olmayan görüşüyle fetva vermekten uzak durmalı, bu konuda ihtilaf var diyerek mezheplerin görüşlerini saymakla yetinmemeli, müsteftîyi şaşkınlık içinde bırakmadan ve problemi giderecek tarzda fetvaya esas olan görüşü zikretmelidir.⁶⁸ Fıkıh kitaplarında mezhep tarafından kabul edilmeyen zayıf ya da şaz görüşlerle amel etmek veya fetva vermek caiz görülmemiştir.⁶⁹ Örneğin tedvin sürecini esas alan bu yaklaşım Şafiî mezhebinde yaklaşık 3 ila 20 mesele dışında kavli-cedidin kavli kadime tercih edileceğini belirtmektedir.⁷⁰ Mezhepte Rafiî, Nevevî, İbn Hacer Heytemî, Remelî, Hatip Şirbînî gibi alimlerin eserlerini esas almaktadır. Hanefî mezhebinde İmam Ebu Hanife'nin sahibeyn ile ittifak ettikleri hüküm, bu yoksa Ebû Hanife ile İmameyn'den birinin ittifak ettikleri görüş diğerlerine tercih edilmektedir. Ebû Hanife ile İmameyn

⁶⁵ bk. Muhammed Reşid Rıza, *Muhaverâtu'l-muslihi ve'l-mukallid* (Kahire: Dâru'l-Menâr, 2007), 91-94.

⁶⁶ Yaman, *Fetva Usulü ve Adabı*, 249.

⁶⁷ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *Eyyuhe'l-veled* (Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2014), 67.

⁶⁸ Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/46.

⁶⁹ Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz İbn 'Abidîn, *Ukûdu resmi'l-müftî*, Thk. Salah Muhammed Ebu'l-Hâc (Amman: Merkezü'l-Envâr, 2020), 76.

⁷⁰ İbn Salah, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, 128.

arasında ihtilaf varsa örfün değişmesinden kaynaklanan ihtilafli meselelerde, müzaraa-muamele konusunda İmameynin görüşleri müteahhirûn tarafından tercih edildiğinden fetvaya asıl olacağı; bunun dışındaki hususlarda Ebû Hanîfe'nin görüşünün fetvada esas alınacağı belirtilmiştir.⁷¹

Müftü kendi keyfine ya da müsteftînin keyfine göre fetva veremez. Mezhep içindeki ihtilafli görüşleri delil açısından tercih etmeksizin, zayıf olanını güçlü olanından ayırt etmeden dilediği görüşle keyfine göre fetva vermek⁷² yahut mükellefi sorumluluktan kurtarmak, yükünü hafifletmek ve keyfine uygun cevap vermek üzere mezheplerin ruhsat görüşlerini araştırmak şaz olan, mezhep tarafından tercih edilmeyen veya icmaya aykırı olan görüşleri bir araya getirmek suretiyle fetva vermek caiz değildir. Bir kimse nebîzin hükmü konusunda Kûfe ehlini, sema-mûzik konusunda Medine alimlerini, Muta nikahı konusunda Mekke fakihlerinin görüşünü bir araya getirirse fasık olur.⁷³ Bu nedenle asıl olan, mukallit müftünün kendi mezhebiyle amel etmesidir. Mukallidin muayyen bir mezhebe bağlanmasını şart koşan fakihlerin dayanağı seddi zerayi kapsamında dini yaşantıda hevaya tabi olmanın önüne geçmektir. Keyfî tercihler bu nedenle caiz değildir.⁷⁴ Fetva esnasında meseleyle ilgili cüz'î delillerin yanında küllî delilleri dikkate almak, varsa cüz'î delilleri ihmal ederek yalnızca küllî delil-kurallardan hareketle fetva vermemek, ayrıca fetvada hüküm-ahlak birlikteliğini sağlamak gerekir.⁷⁵

Fetvanın verilmesi kendisinden beklenen maslahatın tersine yol açacaksa, fetva müftünün aleyhine kullanma maksadıyla soruluyor, suiis-timal etme amacı taşıyorsa, fitneye alet edilecekse, anarşi veya kaosa yol açacaksa müftünün fetva verme yerine susması fetva siyasetinin zorunlu bir gereğidir. Bu açıdan müftünün insanları iyi tanıması, fetva konusundaki niyetlerini tespit etmesi, fitneye yol açacaksa fetva vermemesi gerekir.⁷⁶ Bir diğer ifadeyle fetvanın muhtemel sonuçlarını hesaba katmak, bir diğer ifadeyle fetvada itibâru'l-meâli dikkate almak zorunludur.⁷⁷ Nitekim

⁷¹ İbn 'Abidîn, *Ukûdu resmi'l-müftî*, 76.

⁷² İbn Kayyım, *İ'lâmü'l-muvaqqı'ın 'an rabbi'l-âlemîn*, 2/529.

⁷³ Zerkeşî, *el-Bahru'l-muhît*, 4/602.

⁷⁴ Osmânî, *Usûlu'l-iftâ*, 201.

⁷⁵ Yaman, *Fetva Usulü ve Adabı*, 171, 180.

⁷⁶ Orhan Çeker, "İftâ ve Bir Fetva Defteri Örneği", *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (1996), 37.

⁷⁷ Yaman, *Fetva Usulü ve Adabı*, 195.

İmam Şafii kendisine sorulan bir fetva üzerine susunca, etrafındakilerin cevap vermeyecek misin demeleri üzerine “susmanın mı fetva vermenin mi daha doğru olduğunu düşünüyorum” şeklinde cevap vermiştir.⁷⁸

Bu kapsamda kitap üzerinde cumûd/donukluk olarak değerlendirilen, zandan dolayı hata ihtimali bulunan ve zaman itibarıyla maslahattan ziyade mefsedete sebep olacak içtihatlar konusunda temkinli olmalı ve bu türden bazı fetvalardan sözcüğümlü bülûğ çağından önce evlendirme hususunda fetva vermekten kaçınılmalıdır. Dolayısıyla müsteftinin amacını doğru tespit etmek, sorulan soruyu muhatabı, mevcut şartları dikkate alarak değerlendirmek gerekir. Her söz doğru olmalı, ancak her doğru söz olmamalı ve itibaru'l-meâl dikkate alınarak her yerde söylenilmemelidir. Hikmet-adalet her şeyi yerli yerine koymak, muhatabı ve ortamı dikkate almak suretiyle halin gereğine uygun söz söylemektir. Aynı şekilde müsteftî dinde laubali ise, alay amacı taşıyorsa kale olarak cevap vermemek dinin izzetini korumanın bir gereğidir. Dinde lakayt ise tağlîz yoluna başvurmak fetva siyasetindedir. Nitekim İbn Abbas “katilin tevbesi kabul olur mu?” şeklinde soru soran iki adamdan birine “kabul olmaz”, diğerine ise “kabul olur” cevabını vermiştir. Zira birincisinin öfkeli olarak kendisine geldiğini, adam öldürme gayesiyle sorduğunu ve fetvasını almak istediğini, diğerinin ise sükûnet içinde geldiğini adam öldürdüğünden bu soruyu sorduğunu belirtmiştir.⁷⁹

Fetvada Allah'ın hükmünü esas almalı, bu konuda kimsenin etkisinde, dine aykırı olan mevcut şartların baskısı altında kalmadan, hükmü dine aykırı olarak şekillenen şartlara intibak ettirerek feda etme yerine, mevcut olumsuz şartları dine uygun hale getirme çabası içinde olmalı, Allah dışında kimseyi razı etmek amacıyla fetva vermemelidir. Zira bu durum dini hevaya, başkalarının rızasına feda etmekle sonuçlanır.⁸⁰ Öte yandan Allah'ın dini ifrat (zorlayıcı-müteşedit) ile tefrit (delile aykırı, itina ve özenden uzak) uçlarından uzak bir vasatta olduğundan, ifta süreci mükellefi her konuda vasat olana sevk etmelidir.⁸¹

Sözlü fetva esnasında istiâze, besmele, hamd, salat-selam ve me'sûr dualarla aczi itiraf ederek yardım talebinde bulunmak müstehaptır.⁸²

⁷⁸ İbn Salah, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, 79.

⁷⁹ Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/52.

⁸⁰ Eşkar, *el-Futyâ ve menâhîcu'l-iftâ*, 85.

⁸¹ Eşkar, *el-Futyâ ve menâhîcu'l-iftâ*, 86.

⁸² İbn Salah, *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, 140; Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/49.

Bundan sonra fetvanın hükmün (günümüz açısından delil, hikmet ve mümkünse kaynağıyla birlikte) zikredilmesi, sonunda “Allah-u Alem” vb. ifadelerle birlikte müsteftî için kısa “Allah uzun ömürler versin, doğru yoldan ayırmasın” türünden duruma uygun bir dua cümlesini eklemesi ve muharririn isminin yazılması fetvanın adaplarından⁸³ Uzun süreli fetva sürecinin sonunda yalnızca bir defa hamd, salat getirmek geri kalan zamanı hüküm sürecine ayırmak kolaylık açısından daha isabetlidir. Yazılı fetvada önce sorunun zikredilmesi, bilahare arz edilen şablon dahilinde fetvanın yazıya dökülmesi gerekmektedir.⁸⁴

4.2. Sanal Fetvalarda Usul, Adap ve Siyaset Problemi

Fetvanın usul, adap ve siyaseti açısından arz edilen çerçeveye uymayan olumsuz örnekler oldukça yaygındır. Canlı yayın fetvaları için gerekli arka plan tedbirleri alınmış olması, sorunun önce müftüye arz edilmesi cevap için onay aldıktan sonra cevaplanması gerekmektedir. Sanal fetva sitelerinin fetvayı şekil açısından “istiaze, besmele, hamd, salat ve selam girişiyle, tedvin edilmiş muteber fıkıh kaynaklarını, delilleri ve tercihlerini ortaya koyduktan sonra, Allah en iyisini bilir şeklinde bir ifadeye kısa bir dua da ekleme” formatıyla ortaya koyması gerekir. Sanal kaynağın (internet sitesinin) ilmi vakara ve akademik yaklaşıma uygun olmak şartıyla (şekil, tasarım, dizayn, görsel ve renk bakımından) kullanışlı, modern ve cazip bir formata kavuşturulması; soru sorma kısımlarının oluşturulması, tekrar eden aynı vakalar için kısa bir cevapla önceki fetva sayısına yönlendirilmesine ihtiyaç vardır. Bu gereksinimler müftünün giyim kuşamına dair usul-adap çerçevesinde değerlendirilebilir.

Fetvanın vakaya intibakındaki sanal zorluklar, sanal ortamda örfün dikkate alınması, müftü-müsteftî'nin jest-mimiklerine vakıf olamama sanal fetvaların sınırlılıklarındandır. Nitekim müsteftî'nin durumuna-ih-tiyacına bağlı olarak veya sorduğu soruyla ilişkili olduğundan talep ettiği cevaba önemine binaen ilave bilgiler de eklenebilmektedir.⁸⁵ Bu açıdan fetva süreci müftü ile müsteftî arasında etkin bir iletişimden, ağırlıklı olarak canlı bir diyalogdan ibarettir. İnternet kaynakları ise daha çok donuk fetvaları içerdiğinden sınırlıdır. Bu nedenle fetvayı mümkün oldukça sanal olmaktan çıkarmak ve yüz yüze görüşmeyi tercih etmek

⁸³ Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/50.

⁸⁴ Eşkar, *el-Futyâ ve menâhîcu'l-iftâ*, 79-80.

⁸⁵ Eşkar, *el-Futyâ ve menâhîcu'l-iftâ*, 67.

gerekir. Zira müftü ile müsteftî arasındaki iletişim tabip ile hasta arasındaki iletişim gibidir. Bir tabinin hastayı görmeden, muayene etmeden, hastalığı teşhis etmeden daha önce benzer şikâyetlerle gelen hastalara verdiği hazır reçeteleri internet ortamında kullanıma sunması yeterli bir tedaviyle sonuçlanmayabilir. Doktor-hasta arasındaki ilişki neyse, vakanın tam anlaşılması, müsteftînin görülmesi, hükme dair şüpheye delalet edecek alametlerin dikkate alınması, müsteftînin durumuna göre hükmün nasıl açıklanmasını hangi delillerin, hikmetlerin nasıl-ne derece zikredilmesi gerektiğini belirlemektedir. Bu mümkün değilse örfe dayalı sorularda örfü sormak-öğrenmek, vakayı ayrıntılarıyla ortaya koymak üzere mümkünse ayrıntıları sormak gerekir. Müsteftîden anlayıp anlamadığı konusunda alt yorum imkânıyla dönüt alma imkânının verilmesi gerekir.

Dört mezhebe bağlılık ya da muayyen bir mezhebe bağlılık vurgusu yapan görüş, batıl mezheplere açılan kapıyı kapatma açısından müsteftînin dini yaşantısını koruma bakımından önem arz etmektedir. Bu kapsamda namahrem bir kadına eli değdiğinde Hanefî, eli kanadığında Şafîî görüşünü alarak her iki durumda abdest mükellefiyetinden kurtulma çabasına girmek caiz görülmemiştir. Mezhep bütünlüğünü esas alarak dini yaşantıda delile uygunluğu ve tutarlılığı esas almak gerekir. Müçtehide göre delil neyse, sahih gördüğü delile uyması ne derece zorunluysa, mukalide nispetle müftü de odur. Mezheplerin delil merkezli ihtilafları rahmet olmakla birlikte, ihtilaflı görüşler arasındaki tercihin delilden ziyade hevâî bir gerekçeye dayanması, hevaya uymak saptırıcı olduğundan, dini yaşantıyı keyfi-istikrarsız bir mecraya sürükleyeceğinden, din ise hevaya uymaktan vazgeçirmek üzere vazedilmiş olduğundan ilim ehlinin ihtilafı mutlak anlamda cevaz sebebi değildir.⁸⁶ Günümüzde müsteftî internet sitelerini araştırarak hevasına en uygun görüşü alma yoluna giderse, dini yaşantıyı din olmaktan çıkararak hevai bir mecraya sürükler. Bu nedenle internet sitelerinin arz edilen usul-adap çerçevesinde tasnif edilmesi güvenilir olanların olmayanlardan ayırt edilmesi listelenmesi ve dini düşüncüyü fesattan korumak üzere halk, öğrenci ve gençlik nezdinde bir farkındalık oluşturulması gerekir.

İnanca, dini düşünceye, dinin temel sabitelerine ve amelî alana yönelik münazaralar kamuoyuna açık bir şekilde televizyon, internet, sosyal medya araçlarına taşınmamalıdır. Dinin özüne aykırı görüşler

⁸⁶ Şatibî, *el-Muvâfakat*, 4/745, 749.

ilzam edilse bile bu durum batılın reklamını yaparak safi zihinleri bulandırmayla sonuçlanabilir. Aynı şekilde bazı kaynaklar reyting amacıyla dini, din adamını alay malzemesi olarak kullanmaya teşebbüs etmektedir. Dini aydınlatmanın kendisine mahsus, meşru bir zeminde ve dinin belirlediği meşru sınırlar içinde cereyan etmesi, gayri meşru vasıf-durumların bu sürece eşlik etmemesi gerekmektedir. Zira hakka batıl bir vesileyle hizmet edilmez, amaç ne derece kutsal olursa olsun herhangi bir maslahat gerekçesiyle gayr-ı meşru bir vasıtayı meşrulaştıramaz.

Günümüz Arap dünyasından coğrafyamıza uzanan mezhepsel istikrarsızlığın en önemli sebeplerinden biri alimlerin ihtilafını cevaz sebebi olarak telakki eden anlayışlardır. Bu çevrelerin etkisinde kalan önemli bir kitle ⁸⁷ *Hz. Peygamber iki şey arasında muhayyer kaldığında en kolayını tercih ederdi*” hadisini mezheplerin mükellefiyeti en az olan görüşlerini, ruhsatlarını hatta şaz görüşlerini bir araya getirerek amel etme yoluna gitmektedir. Örneğin ayetin açık beyanına, bunu destekleyen manen tevatür derecesindeki sahih hadislerle rağmen, klasik fıkıh metinlerini yanlış yorumlayan ve konuyla ilgili şaz bir/mensuh bir hadisi ve icmaya aykırı şaz bir görüşü esas alarak⁸⁸ imsak vaktinde esneklik iddialarını ortaya atan ve güneşin doğmasına yaklaşık yarım saat ile kırk dakika kalıncaya yeme içmeye devam edilebileceğini iddia eden⁸⁹ öte yandan delile ve icmaya aykırı bir şekilde⁹⁰ İbn Hazm’ın görüşünü esas alarak “su geçiren ince çoraplar üzerine meshin caiz olduğunu” iddia eden⁹¹ fetvaların hareket noktası bu yaklaşımdır.⁹² Bu tür yaklaşımların bir kısmı musavvibe mezhebine, yani ihtilafli meselelerde her müçtehidin isabet ettiğini savunan görüşe yakındır. Ancak ehl-i sünnetin büyük bir kısmı muhattie, yani ihtilafli meselelerde yalnızca bir görüşün isabetli olduğu, kalan görüşlerin ise isabetli olmadıkları düşüncesindedir.⁹³ Bir kısmı ise delile aykırılık sebebiyle batıl olduğundan musavvibe

⁸⁷ Müslim, Fedâil, 77.

⁸⁸ bk. Korkut, *Fıkıh Usulü Açısından İbadetlerde Vakit*, 311, 343-344.

⁸⁹ Hüseyin Atay, “Sahur Vakti”, *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi* (İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979), 136-137.

⁹⁰ bk. Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes’ûd b. Ahmed el-Kâsânî, *Bedâi’u’s-sinâî fi tertîbi’s-şerâi’* (Beyrût: Dâru’l-Kitabi’l-‘Arabî, 1982), 1/10.

⁹¹ bk. Yusuf Karadavî, *Fetâvâ mu’asira* (Beyrût: el-Mektebu’l-İslâmî, 2000), 1/12, 221.

⁹² bk. <http://www.fetva.net/abdest/coraplara-mesh-edilebilir-mi.html>, Erişim Tarihi: 28.03.2021.

⁹³ Yaman, *Fetva Usulü ve Adabı*, 189.

kapsamında bile değerlendirilemez. Bu nedenle mezhep kitaplarından rastgele tercihler yerine, bu konuda mezhep görüşlerinden tedvin edilen, delil açısından güçlü olan ve tercih ashâbı tarafından fetvada esas alınan görüşlerle amel etmek, mezheplerin fetvaya asıl olan muteber kaynaklarından hareketle fetva vermek daha isabetli olacaktır.

Nitekim amelî konularda Şatıbî'ye göre -zarûret hali dahil- özellikle zarûretin bulunmadığı durumlarda hevaî bir muhayyerliğin geçersiz olduğu, hevaya uymayı yasaklayan ayetlerle sabit bir husustur. Böyle bir yaklaşım mükellefiyetin gereği olan zorluğa katlanma ilkesine aykırıdır. Dinde kolaylığı ifade eden nasları esas alan bu yaklaşım meşakkat gerekçesiyle teklif/mükellefiyeti kaldırmaya kadar varabilir. Mükellefiyetin kaldırılması muhal olduğundan, muhale yol açan bir yaklaşım da muhaldir.⁹⁴ Hz. Peygamber (على قدر نصيبك) "sevabın yorulduğun ölçüdedir"⁹⁵ buyurmuştur. Bu kapsamda "أفضل الاعمال أحمرها" "işlerin en hayırlısı en zor olanıdır" kuralı, hevaya uymayı yasaklayan ayetlerle birlikte mezkur anlayışın aksini ifade etmektedir.

5. Kamu Otoritesinin Görev ve Yetkileri Kapsamında Sanal Fetva Süreci

5.1. Kamu Otoritesinin Fetva Alanında Görev ve Yetkileri

İslam hukukunda devlet başkanı dini hükümleri uygulamak, dini-dünyevî konularda maslahatı temin ederek mefsedeti gidermekle mükelleftir. Buna bağlı olarak başkanın içtihat ehliyetine sahip olması esas alınmıştır. Fetva verecek kimse yoksa devlet başkanı fetva vermesi vacip olmaktadır. Fetva verecek bir başka alim varsa, başkanın fetva vermesi vacip olmaktan çıkmakta, devlet başkanı bu yetkiyi vekâleten ehil olanlara devredebilmektedir. Devlet başkanı dini koruma kapsamında yalnızca ehliyet şartlarını taşıyan ve buna layık olanları iftâ makamına atayabilir.⁹⁶ İslam Hukukunda devlet başkanının ehil olan vali ve hâkimleri atama yetkisi bulunmakla birlikte, fetva alanında daha çok içtihadî özgürlük esas

⁹⁴ Nitekim Ayette: *mealen* "Onların arasında Allah'ın indirdikleriyle hüküm ver, onların hevalarına tabi olma" (Maide, 4/49) buyurulmuştur. bk. Şatıbî, *el-Muvafakat*, 4/749 (بطلان زعم من قال إن اختلاف أهل العلم حجة على الجواز)

⁹⁵ Müslim, *Hac*, 17.

⁹⁶ Şihâbuddin Ebu'l-Abbâs Ahmed b. İdris el-Karâfi, *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâva 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kâdî ve'l-imam*, Thk. Abdulfettah Ebû Ğudde (Halep: Mektebetü Matbû'ati'l-İslâmî, 1995), 46, 56.

alınmaktadır. Ancak içtihadî özgürlük ehil olma şartına bağlı olup kitap, sünnet, icma, fıkıh usulü bilgisi, içtihat yeterliliği/melekesi ve adalet gibi temel kriterlere bağlanmıştır. Mukallitlerin yanı sıra mükâbere, sefeh veya mucûn vasfıyla ön plana çıkan, adalet vasfından uzak hevaya tabi kimselerin içtihadî özgürlüğünden bahsedilemez. Devlet başkanı fetva verenleri, din adına yorum yapanları doğrudan ya da vekâlet yoluyla denetleme yetkisi bulunmaktadır. Bu konuda fetvaya ehil kimselerden bilgi alarak fetvaya ehil olanları onaylama ve ehil olmayanları ise fetvadan menetme, tekrar dönmeleri halinde cezaî yaptırımla tehdit etme ve bunu uygulama yetkisi de bulunmaktadır.⁹⁷ Bu görev ve yetki devletin dini tahrifata karşı koruma, din istismarına engel olmasının bir gereğidir.

Kamu otoritesinin ibaha alanında haramı helal, helali haram kılmamak kaydıyla maslahatı temin ve mefsetedi uzaklaştırmak üzere sınırlandırma/yasaklama yetkisi; halkın ise bu konuda kendisine uyma mükellefiyeti bulunmaktadır. Allah Teâla Hz. Peygamber'e teşri yetkisi vermiştir. Mükellefe ise bazı şeyleri nezir yoluyla kendisine vacip kılma ya da talakı şarta bağlama türünden haklar vermiştir. Kamu otoritesine ise ibaha alanını sınırlandırma yetkisi vermiş ve halkın bu konuda ulu'l-emre itaat etmesini emretmiştir. Can kaybına sebep olacak bir zaruret olmadıkça devlet başkanının haramı emretme ya da ruhsat bulunmadığı vacibi yasaklama yetkisi bulunmamaktadır.⁹⁸

Fetva, kazaî hükümlerden farklı olarak bağlayıcı değildir. Dinin emir-yasaklarına uygun kazaî hükümler ise bağlayıcıdır. Bu tür hükümler içtihat dolayısıyla fetva merkezli ihtilafı ortadan kaldırır. Zira kâdı icbar eden, müftü ise haber verendir. Müsteftî'nin farklı müftülere sorma ona göre amelde bulunma hakkı vardır.⁹⁹ Bu nedenle resmi fetvaların bağlayıcı olduğu; delile-maslahata aykırı olmadığı, usul-adabına uygun olduğu sürece resmî makamların aksine fetva verilemeyeceği iddia edilemez. Ancak resmi makamların delil, usul ve adabına uygun olarak verdiği fetva kamu otoritesinin ibaha alanındaki sınırlandırma yetkisiyle de emredilmişse bunun aksine fetva vermek caiz olmaktan çıkmaktadır.¹⁰⁰ Örneğin pandemi süreçlerinde maslahat merkezli olmak üzere alınan kısıtlama

⁹⁷ Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/41.

⁹⁸ Karâfî, *el-İhkâm fî temyizi'l-fetâva 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kâdî ve'l-imam*, 31-34, 133, 135.

⁹⁹ Karâfî, *el-İhkâm fî temyizi'l-fetâva 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kâdî ve'l-imam*, 31-32.

¹⁰⁰ Eşkar, *el-Futyâ ve menâhicu'l-iftâ*, 105.

kararları ibaha alanını sınırlandırmakta, tokalaşmayı yasaklamakta, mesafeyi korumayı ve gerekli tedbirleri almayı emrederken yine mefseleti önlemek üzere delile bağlı olarak cuma namazını bir süreliğine erteleyebilmektedir. Bu konuda kamu otoritesinin kısıtlama kararlarına uymak, ulu'l-emre meşru sınırlar içinde itaati emreden nasların bir gereğidir. Bunun aksine amel etmek haram olmamakla birlikte, meşru konularda ulu'l-emre itaati emreden ayetlerin gereğine aykırı olduğundan, birlik beraberliği zayıflatamaya müsait olduğundan ve toplum sağlığını tehlikeye attığından uhrevî bir sorumluluğu beraberinde getirmeye müsaittir. İnternet mecralarında bu tür kısıtlamaları yadırgayan çevrelerin arz edilen kuralı yeterince idrak edememiş oldukları anlaşılmaktadır.

Fetva sistematiğinde akıl-ilim vasfına rağmen açık-kesin delillere aykırı fetva vermek ve bu konuda ısrar etmek kör taassup-inat anlamında "mükâbere" kavramıyla ifade edilmiştir. Akıl zayıflığıyla birlikte müsteftîyi, fetvayı, müftâ bih görüşleri hafife alma, alay-hakaret malzemesi yapma türünden yaklaşımlar ise "sefeh" kapsamına girmektedir. "Mücûn" kavramı ise -mübah bir yolla mübah olan bir amaca ulaşma maksadı dışında- haramı helal kılacak veya vacipleri terk ettirecek batıl hilelerle müsteftîye yol göstermek; fetva konusunda ilmi vakarı kaybederek delilsiz-özensiz davranmaktır.¹⁰¹ Aynı şekilde meseleyi anlamadan aceleci bir tarzda isabet etse bile fetva vermek, sözlerine-davranışlarına ve hakkında söylenenlere kulak asmamak¹⁰² şeklinde açıklanmıştır. Haramı helal helali haram kılmak, örneğin boşanmak için kadına irtidat etmeyi ya da zekâtı kaçınmak için mükellefe borç altına girmeyi tavsiye etmek ve fasık olmak da bu kapsamdadır.¹⁰³ Mükâbere, sefeh veya mucûn vasfını taşıyan müftüler *el-müftî'l-mâcin* kavramıyla ifade edilmiştir.¹⁰⁴ Bu vasıftaki kimselerin fetva vermesi ya da kendilerinden fetva almak helal değildir.¹⁰⁵ Kamu otoritesinin görev ve yetkilerinden biri de dini korumak amacıyla mâcin müftüleri hacr/kısıtlama altına alarak fetvadan menetmek; canı koruma amacıyla ehliyetsiz-cahil doktorları

¹⁰¹ Ubeydullah b. Mes'ud el-Mahbûbî el-Buhârî, *et-Tavzîh li-metni't-Tenkîh fî usûli'l-fıkh*, Thk. Zekeriyya Umeyrât (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 2/99.

¹⁰² Muhammed Emîn b. Ömer İbn 'Abidîn, *Reddü'l-muhtâr* (Beyrût: Dâru'l-Fıkr, 2000), 3/73.

¹⁰³ Fahrüddîn Osmân b. Alî ez-Zeylaî, *Tebyînü'l-ḥakâ'ik şerhu Kenzü'd-dekâ'ik* (Kahire: Matba'atu Bulâk, 1315), 5/193.

¹⁰⁴ Mahbûbî, *et-Tavzîh li-metni't-tenkîh fî usûli'l-fıkh*, 2/99.

¹⁰⁵ Sem'ânî, *Kavâtı'u-l-edille fî'l-usûl*, 2/353.

veya malı korumak üzere müflisi kısıtlama altına almaktır.¹⁰⁶ Aksi halde müftî'l-mâcîn Müslümanların dinini ifsat eder, ehliyetsiz doktor müslümanların canına zarar verir ve müflis ise kendi menfaati için alacaklılara zarar verecek tarzda elindeki malı itlaf eder.¹⁰⁷ Fakihler bu konuyu hacr başlığı altında, müktesep arızalardan kaynaklanan fesat sebepleri çerçevesinde ele almış; büyük zararı küçük zararlarla giderme¹⁰⁸ ve kamu yararı için özel zarara katlanma kuralı kapsamında değerlendirmiştir.¹⁰⁹ Kamu otoritesi dini koruma ve din istismarının önüne geçmek amacıyla dinin itikad, fikir, amel ve ahlak alanında taalluk eden bu sorumluluğu ilgili mercilerden görüş alarak yerine getirir. İlgili merciler müftîleri ehliyet şartları, fetvadaki usul-adapları bakımından inceleyerek karar verebilir.¹¹⁰

5.2. Kamu Otoritesinin Yetkileri Kapsamında Günümüz Sanal Fetva Problemleri

Bu konuda ilim adamlarının ve kamu otoritesinin ortak sorumluluğu bulunmaktadır. Günümüzde mükâbere, taassup, sefeh veya mucûn kapsamına giren sanal kaynakların kamu otoritesi tarafından, ilgili mercilerden alınacak görüşlere bağlı olarak denetlenmesi gerekmektedir. Açık delillere muhalif fetvalarla toplumun dinini tehlikeye atmak, dini ifsat etmek, din istismarında bulunmak, toplumu din adı altında kamu düzenini bozacak tekfirci mecralara sürüklemek de mucûn kapsamında değerlendirilebilir. İlim adamları bu konuda üzerlerine düşen görevi; arz edilen istismarlarla ilmen-fikren mücadele etmek, alternatif internet siteleri kurmak, sosyal medya mecrasını zamanın şartlarına uygun etkili bir şekilde kullanarak toplumu aydınlatmak suretiyle yerine getirebilirler. Günümüzde internet kaynakları, geçmişteki fetva defterlerinin görevini

¹⁰⁶ Sa'duddin Ömer b. Mes'ud et-Teftâzânî, *Şerhu't-telvîh 'ale't-tavzîh li-metni't-Tenkih fi usûli'l-fikh* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1996), 2/405; Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbn Emîri'l-Hâc, *et-Takrîr ve't-tahbîr fi usûli'l-fikh* (Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996), 2/269; Ebu'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî el-Fergânî, *Fetâvâ Kâdîhân* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2009), 3/401.

¹⁰⁷ Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebi Sehl Ahmed es-Serahsî, *el-Mebsût*, (Beyrût: Dâru'l-Ma'rifet, ts.), 24/157.

¹⁰⁸ Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd İbn Hümam es-Sivasî, *Şerhu fet-hil'l-kadîr* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003), 9/265-267.

¹⁰⁹ Ali Haydar Efendi, *Düreru'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm* (Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.), 1/36. Madde: 26 (يتحمل الضرر الخاص لدفع ضرر عام) Zarar-ı ammi def için zarar-ı hass ihtiyar olunur.

¹¹⁰ Nevevî, *el-Mecmû'*, 1/41.

üstlenmektedir. Formatına uygun bir şekilde düzenlenen rahat okunabilen kısa süreli görsel, işitsel ve yazılı e-kaynakların bu alanda daha etkili bir şekilde kullanılması gerekmektedir.

Dinin itikadi, fikri, amelî ve ahlaki alanlarına temas eden konuların yanında uzmanları arasında kalması gereken ilmi uzmanları arasında mahrem olan meselelerin kamuoyuna açık bir şekilde cedel-münazara konusu haline getirilmesi zarar vermektedir. Zira bu durum üstün gelme, kibir ve enaniet duygularının Allah rızasının önüne geçme tehlikesini barındırmanın yanında, kamuoyunda zihin bulanıklığına yol açabilmektedir.¹¹¹ Nitekim ilmi münazaranın amacı üstün gelmek ya da zihin bulandırmak veya dinin müsellematını tartışmaya açarak onun temel sabiteleri konusunda şüphe uyandırmak değil hakkı ortaya çıkarmak, hakkı delil açısından kritik ederek olgunlaştırmak ve hasmının elinde bulsa bile almaktır.¹¹² Gazzâlî'ye göre münazaranın büyüklerin huzurunda ve kamuoyuna açık mahfillerde değil, insanlardan uzak تنها-ilmi bir ortamda gerçekleşmesi gerekir. Zira insanlardan uzak ilmi-tenha ortamlar; hakikatin özüne ulaşmaya, zihinlerin ve alıcıların açık olmasına, meseleyi doğru kavramaya daha uygundur. Kamuoyuna açık münazaralar gösteriş, kibir, hakka rağmen üstün gelme çabasına, yanı sıra ısrara ve o yanlısın halka sirayet etmesine neden olur."¹¹³ Sahih dini düşüncenin insanımızla buluşturulması için internet sitelerinin kurulması, özel tv kanallarının kurulması, sosyal medya araçlarının etkin bir şekilde kullanılması, youtube kanallarının açılması günümüz açısından son derece önemlidir. Ehil olan kimseler tarafından ihmal edilen bu alanların istismar edilmesi oldukça kolaydır. Zira din bir ihtiyaçtır, günümüzde dini konularda cehalet hakimdir ve avamın elinde sahih dini düşünceyle batıl düşünceyi ayırt edecek vasita ağırlıklı olarak din adamlarıdır. Aydın, akademisyen ve alim sorumluluğunun yeterince yerine getirilmemesi dini düşüncenin ifsat edilmesiyle sonuçlanmaktadır.

¹¹¹ Sadrettin Buğda, "Gazzâlî'nin Eleştiriyeye Yaklaşımı ve Mezhep İmamlarına Yönelik Eleştiriyeye Üslubu", *Din ve Bilim Dergisi* (2021), 6.

¹¹² Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr eş-Şinkitî, *Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara* (Kahire: Dâru'l-Alemiyye, 2015), 204.

¹¹³ Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed el-Gazzâlî, *İhyâu 'ulûmi'd-dîn* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.), 1/44.

Sonuç

Fetva, müftü, müstefti ve fetva usulü parametrelerinin çerçevesinde yukarıda arz edilen şablona uygun sanal kaynakların yanında, buna uygun olmayan kaynaklar da bulunmaktadır. Bunları birer birer aktarmak çalışmamızın amacı olmadığı gibi maksadını da aşmaktadır. Bunun yerine müftünün ehliyet şartlarına, müsteftinin sorumluluklarına ileveten fetva usul-adabının mihenk olarak alınması ve kullanıcıların bu usule uymayan kaynaklardan uzak durulması gerekmektedir. Sanal bir çevrede yetişen gençlik gerçeğini dikkate alarak fetva usulüne uygun kaynakların çoğaltılması gerekmektedir. Bu konuda kamu otoritesi, resmi-gönüllü dini kurum-kuruluşlar ve akademisyenlerin birlikte hareket etmesi zorunluluk arz etmektedir. Aksi halde din istismarı, dini düşüncenin ifsadı, uzun vadede kamu düzeninin tehlikeye giriftar olması, toplumun din adı altında yeni felaketlere sürüklenmesine yol açabilecek mahiyettedir.

Genel itibarıyla sanal fetvaların güvenilirlik, yeterlilik problemine karşı müftü, müsteftî ve kamu otoritesinin ortak sorumlulukları bulunmaktadır. Fetva verenler ilim-içtihat ve adalet vasfına sahip değillerse fetvadan uzak durmaları uhrevî sorumluluklarının hafiflemesi bakımından daha isabetli olacaktır. Müsteftî fetva konusunda seçici olmakla, fetva kaynağının güvenilirlik-yeterliliğini sorgulamakla, adalet ve ilim ehlinde sadır olup olmadığını araştırmak-sormakla ve bilmediği sanal kaynaklardan gelişigüzel fetva almamakla mükelleftir. Kamu otoritesinin dini fetva kaynaklarını adalet, ilim açısından denetlenmesi bu vasma sahip olmayan kaynaklara yönelik önlem alması, toplumu bu kaynaklar hususunda bilinçlendirmesi, gerekiyorsa dini kurum kuruluşlar vasıtasıyla dini korumak-istismara engel olmak üzere lisans-tavsiye şartıyla sınıflandırmaya gitmesi dini koruma kapsamına giren yetki ve görevlerindedir. Bu kapsamda güvenilir fetva kurullarının sanal ortamda daha etkili sistematik bir çalışma süreci başlatması, mevcut tahrifata yönelik sosyal medya araçlarını daha aktif bir şekilde kullanması, kısa videolarla toplumu aydınlatması önem arz etmektedir. Öte yandan müftünün Müslüman olmasının zorunluluğu günümüz açısından müsteşrikler tarafından kendi teolojik dünyalarını anlamlandırmak üzere geliştirdikleri yorum/anlama metodolojisinin dini ilimleri anlama-yorumlamanın yanı sıra dinin itikadi, amelî ve ahlaki alanlarına yönelik verdikleri hükümlerin bir geçerliliğinin olmadığını ifade etmesi bakımından önem arz etmektedir. Sonuç itibarıyla dini konularda itibara alınacak fetva kaynağının arka planında ifta için müftülerde aranan şartların varlığı yokluğu belirleyici olmakta; bu şartlara haiz

olmayan bir kaynaktan sadır olan sanal dini yorumların dikkate alınmaması gerektiğini ifade etmektedir.

İnternet kaynaklarındaki fetva süreci fetva usul, adap ve sistematığına uygun bir şekilde düzenlenmelidir. Kamu otoritesini temsil eden ilgili kurumların işbirliği ile din alanında faaliyet gösteren sanal kaynaklar denetlenmeli, bu konuda tahrifata engel olmak üzere belirli bir standart getirilmeli ve gerekirse lisans vermelidir. Gerekli şartları taşımayan, güvenilir olmayan, lisansı olmayan, din istismarı, dini tahrif veya din adı altında zararlı faaliyetleri yürüten siteler tespit edilerek teşhir edilmeli ve gerekirse erişim engeli getirilmelidir. Zira kamu otoritesinin görev ve yetkilerinden biri de dini korumak, istismar ve tahriflerin önüne geçmektir. Gerek öğrenciler, gerekse halk dini konular için internet kullanımında aydınlatılmalı, bu konuda bir farkındalık oluşturulmalı ve zararlı olduğu tespit edilen sitelere karşı uyarılmalıdır.

Kaynakça

- Âmidî, Seyfüddîn Alî b. Muhammed b. Sâlim. *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2019.
- Atar, Fahrettin. "Fetva". *Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi*. Ankara: TDV Yay., 1995.
- Atay, Hüseyin. "Sahur Vakti", *İslam Tetkikleri Enstitüsü Dergisi*. İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Basımevi, 1979.
- Buğda, Sadrettin. "Gazzâlî'nin Eleştiriyeye Yaklaşımı ve Mezhep İmamlarına Yönelik Eleştiri Üslubu". *Din ve Bilim Dergisi*. (2021).
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî Rüknuddîn Abdülmelik b. Abdillâh b. Yûsuf. *el-Burhân fî usûli'l-fıkh*. Kahire: Dâru'l-Vefâ, 1418.
- Çeker, Orhan. "İftâ ve Bir Fetva Defteri Örneği", (35-53) *Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 6/1 (1996).
- Ebü Nasr, Abdulcelîl İsa. *İçtihadu'n-nebî Muhammed b. Abdullah 'aleyhi's-selam*. Kahire: Dâru İhyâ-i Kütübî'l-'Arabiyye, 1949.
- Ebü Ya'lâ, Muhammed b. Huseyn el-Ferrâ. *el-'Udde fî usûli'l-fıkh*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2002.
- Ensârî, Ebü Yahya Zekeriyya b. Muhammed. *Haşiyetun 'ala şerhi'l-Mahallî 'ala Cem'il-cevâmî'*. Beyrût: Dâru'l-Kütübî'l-'İlmiyye, 2016.
- Eşkar, Muhammed Süleyman Abdullah. *el-Futyâ ve menâhicu'l-iftâ*. Kuveyt: Mektebetu'l-Menâr, 1976.

- Fergânî, Ebu'l-Mehâsin Fahrüddîn Hasen b. Mansûr b. Mahmûd el-Özkendî. *Fetâvâ Kâdîhân*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *Eyyühe'l-veled*. Cidde: Dâru'l-Minhâc, 2014.
- Gazzâlî, Ebû Hamid Muhammed b. Muhammed b. Muhammed. *İhyâu 'ulûmi'd-dîn*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Haydar Efendi, Ali. *Düreru'l-hükkâm şerhu Mecelleti'l-ahkâm*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, ts.
- İbn 'Abidîn, Muhammed Emîn b. Ömer. *Reddü'l-muhtâr*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 2000.
- İbn 'Abidîn, Muhammed Emîn b. Ömer b. Abdilazîz. *Ukûdu resmi'l-müftî*. Thk. Salah Muhammed Ebu'l-Hâc. Amman: Merkezü'l-Envâr, 2020.
- İbn Emîri'l-Hâc, Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed. *et-Takrîr ve't-tahbîr fî usûli'l-fikh*. Beyrût: Dâru'l-Fikr, 1996.
- İbn Hacer el-Heytemî, Ahmed b. Muhammed b. Muhammed. *Tuhfetü'l-muhtâc bi şerhi'l-Minhâc*, Thk. Enver Dağistânî. Kuveyt: Dâru'z-Ziyâ, 2020.
- İbn Hümam, Kemâluddîn Muhammed b. Abdilvâhid b. Abdilhamîd es-Sivasî. *Şerhu Fethil'l-kadîr*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- İbn Kayyim el-Cevziyye. Muhammed b. Ebî Bekr b. Eyyûb. *İ'lâmü'l-muvaqqı'în 'an rabbi'l-âlemîn*. Dimaşk: Mektebetu Dâri'l-Beyân, 2000.
- İbn Salah eş-Şehrezûrî, Osman b. Abdurrahman. *Edebu'l-müftî ve'l-müsteftî*, Thk. Muvaffak b. Abdullah. Beyrût: 'Aleml-Kütüb, 1986.
- İbn Receb el-Hanbelî, Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdirrahmân. *er-Red 'ala meni't-teba'a gayri'l-mezâhibi'l-erba'â*. Riyâd: Merkezü'l-Mürebî, 2016.
- Karadavî, Yusuf. *Fetâvâ mu'asıra*. Beyrût: el-Mektebü'l-İslâmî, 2000.
- Karâfî, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân. *Envârü'l-burûk fî envâ'i'l-furûk*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2009.
- Karâfî, Şihâbüddîn Ahmed b. İdrîs b. Abdirrahmân. *Nefâisu'l-usûl fî şerhi'l-Mahsûl*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2000.
- Karâfî, Şihâbüddin Ahmed b. İdris b. Abdirrahmân. *el-İhkâm fî temyîzi'l-fetâva 'ani'l-ahkâm ve tasarrufâti'l-kâdî ve'l-imam*. Thk. Abdulfettah Ebû Ğudde. Halep: Mektebetu Matbû'ati'l-İslâmî, 1995.
- Kâsânî, Alâüddîn Ebû Bekr b. Mes'ûd b. Ahmed. *Bedâi'u's-sanâi' fî tertîbi's-şerâi'*. Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, 1982.
- Kelvezânî, Ebü'l-Hattâb Mahfûz b. Ahmed b. el-Hasen. *et-Temhîd fî usûli'l-fikh*. Beyrût: Dâru İbn Hazm, 2016.
- Korkut, Ramazan. *Fıkıh Usulü Açısından İbadetlerde Vakit*. Ankara: Gece Yay., 2020.

- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi'u li-ahkâmi'l-Kur'ân*. Beyrût: İhyâu't-Turâsi'l-'Arabî, 1995.
- Mahbûbî, Ubeydullah b. Mes'ud el-Buhârî, *et-Tavzîh li-metni't-tenkîh fî usûli'l-fikh*, Thk. Zekeriyya 'Umeyrât. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1996.
- Nevevî, Ebû Zekeriyyâ Yahyâ b. Şeref. *el-Mecmû' şerhu'l-Mühezzeb*. Beyrût: Dâru'l-Fıkr, ts.
- Osmânî, Muhammed Taki. *Usûlu'l-iftâ ve âdâbuh*. Kerataş: Mektebetu İrfân'il-Kur'ânî, 2011.
- Rıza, Muhammed Reşid. *Muhaverâtu'l-muslihi ve'l-mukallid*. Kahire: Dâru'l-Menâr, 2007.
- Sem'ânî, Ebû Muzaffer Mansûr b. Muhammed b. Abdülcebbar. *Kavâti'u-l-edille fî'l-usûl*. Beyrût: Daru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1997.
- Semerkindî, Alâuddin Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed. *Mîzânü'l-usûl fî netâicu'l-'ukûl*. Katar: Metabiu Davhe'l-Hadîse, 1984.
- Serahsî, Şemsü'l-eimme Muhammed b. Ebi Sehl Ahmed. *el-Mebsût*. Beyrût: Dâru'l-Ma'rife, ts.
- Sübkî, Tâcuddin Abdulvehhâb b. Alî. *Cem'u'l-cevâmi'*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2008.
- Şafiî, Muhammed b. İdrîs. *er-Risâle*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, ts.
- Şinkitî, Muhammed el-Emîn b. Muhammed el-Muhtâr. *Âdâbu'l-bahs ve'l-münâzara*. Kahire: Dâru'l-'Alemiyye, 2015.
- Şâtıbî, Ebû İshâk İbrâhîm b. Mûsâ b. Muhammed. *el-Muvâfakât fî usûli's-şerîa*. Beyrût: Dâru'l-Kitabi'l-'Arabî, 2002.
- Teftâzânî, Sa'duddin Ömer b. Mes'ud. *Şerhu't-telvîh 'ale't-Tavzîh li-metni't-Tenkîh fî usûli'l-fikh*. Beyrût: Dâru'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 1996.
- Tilmîsânî, Şerefuddin Abdullah b. Muhammed b. Ali. *Şerhu Me'alimu'l-usûl (Dirase Kısmı)*, Thk. Adil Ahmed Abdulmevcûd-Ali Muhammed Muavviz. Beyrût: 'Alemlü'l-Kütüb, 1999.
- Yaman, Ahmet. *Fetva Usulü ve Adabı*. İstanbul: İFAV Yay., 2017.
- Zeylâî, Fahrüddîn Osmân b. Alî. *Tebyînü'l-ḥaḳā'ik şerhu Kenzü'd-deḳā'ik*. Kahire: Matba'atu Bulâk, 1315.